

DE SVENSKA ÖSTERSJÖPROVIN- SERNA VID DET STORA NORDISKA KRIGETS UTBROTT

AV

SIGURD SCHARTAU

(SÄRTRYCK UR KAROLINSKA FÖRBUNDETS ÅRSBOK 1924)

STOCKHOLM 1925
CÉDERQUISTS GRAFISKA AKTIEBOLAG

DE SVENSKA ÖSTERSJÖPROVINSERNA VID DET STORA NORDISKA KRIGETS UTBROTT.

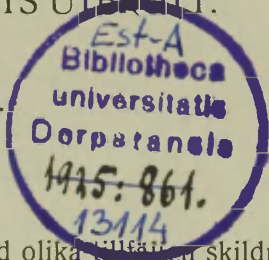
Av

Sigurd Schartau.

1. Livland.

Det har varit mig förunnat att vid olika tillfällen skildra tillståndet i skilda delar av det egentliga Sverige under Karl XII:s tid, och för mina tankar har det mången gång stått som en tacksam men på samma gång svår uppgift att undersöka förhållandena i Sveriges baltiska provinser vid 1600-talets slut för att i någon mån söka klarlägga de ekonomiska och sociala förhållandena där och dessas inverkan på befolkningens stämning gentemot den svenska kronan vid utbrottet av det krig, genom vilket provinserna gingo förlorade för Sverige.

Den betydelsefullaste av dessa var Livland, och där voro förhållandena mest invecklade. Genom reduktionen hade fem sjättedelar av Livlands jord blivit kronans tillhörighet, och samtidigt härmed hade genomförts en ny skattdelning, varom mera nedan, genom vilken adeln likaledes ansåg sig hava blivit i hög grad lidande. Den adliga oppositionen, vars ivrigaste ledare Johann Reinhold Patkul var, hade betydligt skjutit över målet, och dess hållning hade lett till upphävande av Livlands "Landtags- und Ritterschafts-Verfassung". Genom förordningen av den 20 december 1694 bestämde nämligen Karl XI bl. a., att tiden för lantdagens sammanträden skulle bestämmas av Sveriges konung, att generalguvernören skulle leda dess förhandlingar, och att lantråds-

kollegiet skulle upphävas. Livlands generalguvernör under denna kritiska tid var Jakob Johan Hastfehr, som, då han juldagen 1695 dog i Riga, varit landets styresman i 9 år, fastän han vistats där sammanlagt blott tre år. Mot honom, som själv var av livländsk börd, vände sig adelns ovilja, och få personer torde varit så hatade i Livland som han. Han var ju ingen framstående personlighet, men han var ett sådant redskap, som Karl XI behövde i Livland, och man kan knappast låta bli att undra, huru den person skulle varit beskaffad, som icke under de givna förhållandena skulle gjort sig hatad av Livlands adel. Har hans uppträdande mången gång synts onödigt hårt, kan man dock även påvisa, att han visst icke alltid var obillig. Det samma kan sägas om Karl XI.

Genom reduktionen indrogos visserligen massor av gods, men konungen lät innehavarna med undantag för de största godsägarna behålla gårdarna på ständigt (perpetuellt) arrende med en tredjedels nedsättning i arrendesumman och bestämde, att arrendena skulle gå i arv till äldste sonen. Med skäl säger HJÄRNE, att reduktionen i Livland i det hela taget innebar en på kamerala rättskrav grundad skattläggning av adeln.¹ Det av lantdagen i Wenden år 1692 valda utskottet klagade visserligen, att arrendeavgiften vore så hög, att den icke kunde betalas², men att det var fördelaktigt för adelsmännen att övertaga gårdarna på arrende, framgår tillräckligt tydligt därav, att de i allmänhet begagnade sig av rätten, och att arrendena under normala fall kunde betalas. Även den av adeln så hatade Hastfehr var hos konungen en ivrig förespråkare av de ständiga arrendena,³ och han vakade icke heller alltid så strängt över genomförandet av för adeln mindre behagliga påbud. Ett exempel härpå är, hur det gick med verkställandet av det kungliga beslutet av

¹ HJÄRNE, Karl XII (Stockholm 1902), s. 26.

² CARLSON, Sveriges historia, V (Stockholm 1879), s. 174.

³ HAMMARSKIÖLD, Grefve J. J. Hastfehr. H. T. 1888, s. 258.

den 31 december 1686, varigenom godsägarna i Livland mot avstående av boskap och andra inventarier, som funnos på godsen, skulle befrias från erläggande av räntorna för åren 1681—1684, varmed godsen bort bliva reducerade. Åtskilliga kommo i åtnjutande av den av konungen medgivna befrielsen, men de avstodo icke sina inventarier till kronan. Det var konungens mening, att inventarierna å sådana gods, som åtnjutit befrielsen, skulle i guvernementsboken upptagas som kronans tillhörighet, men så skedde icke. Kammarkollegium gav därför år 1692 generalguvernementssekreteraren Paul von Strokirch order att tillse, att varje arrendator finge ett särskilt konto i guvernementsboken, så att man tydligt kunde se för vart år, huru arrendatorerna fullgjorde sina arrenden och vårdade de inventarier, för vilka de voro ansvariga. Följden av denna påminnelse blev visserligen, att varje arrendator fick sitt särskilda konto, men där nämndes icke något om, huruvida han hade inventarier, som tillkommo kronan, och som han avstått mot ovannämnda befrielse.¹ Saken blev icke ordnad under Hastfehrs tid.

Kammarkollegium begärde därför den 26 september 1698 i skrivelse till Hastfehrs efterträdare, att arrendatorerna i Livland var för sig skulle ingiva en räkning över godsen, liksom skedde i Estland och Ingermanland, varvid in debito skulle uppföras först det utsäde, som var å gården och tillhörde Kungl. Maj:t eller gården, när arrendet tillträdades, och sedan de inventarier, som arrendatorn mottagit vid tillträdet. Det förefaller emellertid icke, som om denna order hunnit utföras, innan kriget kom. Varken Hastiehrs efterträdare eller dennes underlydande ha kunnat vara angelägna att påskynda utförandet av denna order.

Hastfehr avled, som redan sagts, juldagen 1695 i Riga.

¹ Kammarkollegium till Erik Dahlbergh 26 sept. 1698 (*Svenska generalguvernementsarkivet i Riga*, numera förvarat i *Centralarkivet, Dorpat*, förkortat *G. G. A. R.*). Ett annat klagomål var, att i guvernementsboken ej stod upptaget arrendetidens längd.

Redan dagen efter det att underrättelsen härom anlänt till Stockholm erbjöd Karl XI i brev det livländska generalguvernementet åt Erik Dahlbergh, som då var generalguvernör över Bremen och Verden. Denne hade med stor skicklighet förvaltat det bremiska generalguvernementet, men ett avgörande skäl till konungens val torde ha varit, att Dahlbergh ansågs ha de personliga kvalifikationer, som behövdes särskilt i Livland, icke minst för att knyta den missnöjda adeln närmare till Sveriges rike. Det antagandet ligger nära till hands, att konungen verkligen i Livland ville ha en man, som han ansåg äga förmågan att i någon mån dämpa missnöjet utan att eftersätta kronans rätt. Ett sådant antagande strider icke däremot, att konungen uppskattat Hastfehrs verksamhet som generalguvernör, och att han var angelägen om att hedra hans minne. Karl XI skickade ett örlogsskepp till Riga för att hämta hem Hastfehrs lik. När örlogsskeppet med den döde generalguvernörens lik ombord lyfte ankar i Riga, gav det salut. Kastellet besvarade emellertid icke saluten, vilket den livländska adeln nog sett som en ödets skickelse, om det nu icke berodde på intriger. För försummelsen fick guverneren i Riga, generalmajoren Erik Soop, mottaga en skarp skrapa. Konungen förklarade, att Soop som gammal officer bort veta bättre och ålade honom att tillse, att en sådan "plackert" icke skedde mer.¹

Till det missnöje, som rådde hos adeln vid Hastfehrs död och Erik Dahlberghs tillträdande av generalguvernörs-posten, har även bidragit den svenska kronans bondepolitik. Allmogen i Livland var sedan länge livegen. Genom de privilegier, som den polske konungen Sigismund II August den 20 november 1561 utfärdat, hade livegenskapen blivit uttryckligen fastställd.² Det fanns visserligen även efter denna tid s. k. fribönder, men deras antal var obetydligt, och den

¹ R. R. 22 juni 1696.

² MUELLER, Die livländische Agrargesetzgebung (Halle 1892), s. 6, 7.

jord, som de brukade, tyckes knappast ha betraktats som deras egen. Även de hade dagsverksskyldighet och avgifter till de adliga godsägarna fastän i mindre grad än de livegna.¹ Sedan livegenskapen rättsligen bekräftats, såldes bönderna samtidigt med gårdarna, och snart gick det så, att en godsägare kunde överlåta bönder till en annan utan jord, att bönder utbyttes mot bönder.² De livegna lydde i så väl civilt som kriminellt avseende under godsägarnas domsrätt.

När Karl IX år 1601 intagit en stor del av Livland, hade han kallat deputerade för adeln till en lantdag och vid denna bland annat föreslagit ridderskapet att upphäva livegenskapen, men detta hade ställt sig avvisande mot förslaget.³ Att adeln ställde sig avvisande mot det svenska förslaget kan ej ha berott endast därpå, att Sveriges ställning i Livland då var svag. Hela motiveringen för avslaget visar, hur föga ridderskapet förstod böndernas ställning. Det synes också därav, att ridderskapet först 1598 medgivit, att bönderna skulle få till städerna föra de varor, som icke åtgingo för erläggande av deras pålagor, och få där inköpa det, som de behövde.⁴ Sedan Livland år 1629 avträtts till Sverige, förordnade Gustav II Adolf, att även böndernas barn skulle få tillträde till det av honom grundade gymnasiet, och att i detsamma skulle undervisas även i lettiska och estniska. Denna förordning utfärdade konungen utan att ha hört adeln. Det skulle nog för övrigt ej ha lönat sig för honom att höra densamma, då den förut ej varit angelägen om att sprida den minsta upplysning bland allmogen.⁴ År 1630 inrättade Gustav Adolf särskilda torgdagar, på vilka bönderna fingo

¹ TRANSEHE-ROSENECK, Gutsherr und Bauer in Livland im 17. und 18. Jahrhundert (Abhandlungen aus dem staatswissenschaftlichen Seminar zu Strassburg, h. 7. Strassburg 1890), s. 16, 31; ECKHARDT, Livland im 18. Jahrhundert (Leipzig 1876), s. 76 ff.

² MUELLER, s. 6, 7.

³ TRANSEHE, s. 31; Hastfehr till Karl XI utan dato (trol. från 1694).

⁴ MERKEL, Die freien Letten und Esthen (Leipzig 1820), s. 88, 92f.

sälja sina produkter i städerna, och han förbjöd samtidigt adelsmännen att hindra bönderna härifrån. Härav tyckes framgå, att adelsmännen lagt hinder i vägen för den handel, som de år 1598 medgivit bönderna. Särskilt viktigt var, att konungen genom en förordning av den 1 februari 1632¹ berövade adeln domsrätten över bönderna; den skulle endast få behålla hustukten över de livegna. Vidare fingo bönderna rätt att vid domstol inlämna klagomål mot godsägare och arrendatorer. Icke minst viktig var den nya skattläggning av jorden, varom Gustav Adolf gav order redan i mars 1630. Livlands äldsta skatteenhet var den med en häst förspända "Hakenpflug". Snart kom hake att betyda den åkerareal, som en man kunde plöja med en häst under sommaren,² och under den svenska tiden omräknades detta sedan, som vi skola få se, i penningar. Den revision av det s. k. haketalet, som Gustav Adolf planerat, blev icke fullt genomförd, och icke heller den, som påbjöds 1638, men samtidigt med dessa revisioner fastställdes till en viss grad böndernas skyldigheter till godsägaren, vilka skulle införas i s. k. "Wackenbücher".³ Härmed var det nu för en tid slut med den bondevänliga politiken. Under Kristinas regering och den långa förmyndaretiden under Karl XI inträdde i viss mån en försämring av böndernas ställning.⁴ Så t. ex. behandlades många länsgods såsom arvegods, och bönderna där blevo livegna under godsägarna. Det dröjde

¹ PRUTZ, Der Kampf um die Leibeigenschaft in Livland (Sitzungsber. d. königl. Bayerischen Akademie der Wissenschaften. Philos.-hist. Klasse. Jahrg. 1916, I), s. 30; TRANSEHE, s. 43; (JANNAU), Geschichte der Sklaverey und Charakter der Bauern in Lief- und Ehistland, s. I. 1786, s. 57 f.; TOBIEN, Die Agrargesetzgebung Livlands im 19. Jahrhundert, I (Berlin 1899), s. 47.

² MUELLER, s. 11.

³ TRANSEHE, s. 38—41. Om vackebok och haketal se även ALMQVIST, Den civila lokalförvaltningen i Sverige 1523—1630, II:3, s. 552 f.

⁴ PRUTZ, s. 30, 31; TRANSEHE, s. 72.

ända till 1681, innan svenska kronan planerade någon djupare förändring i den livländska allmogens ställning.

Den kungliga proposition, som dagtecknats Kungsör den 27 april 1681, och som upprullade reduktionsfrågan i Livland, innehöll även ett förslag om livegenskapens upphävande.¹ I denna proposition förklarade sig Karl XI hava för avsikt att upphäva livegenskapen på de kungliga domänerna, och han föreslog, att ridderskapet skulle följa exemplet på sina gods. Adeln ställde sig emellertid å lantdagen samma år alldeles avvisande mot förslaget. Den förklarade, att böndernas frigivande skulle medföra, att landet avfolkades, och att ridderskapet försattes i den yttersta livsfara, och den bönföll konungen att låta förhållandena bliva vid det gamla, då ridderskapet ej hade flera rättigheter över bönderna än "die blosse Hauszucht und das Eigenthumsrecht", utan vilka ingen adelsman kunde bliva i landet.² När ridderskapet så kraftigt motsatte sig upphävandet av livegenskapen, lät konungen frågan då falla. Han upphävde icke heller formligen livegenskapen på de kungliga domänerna. Att därför, såsom baltiska historieskrivare göra även i senare tider, t. ex. SERAPHIM,³ ifrågasätta Karl XI:s bondevänlighet, synes icke vara riktigt. Man har frågat sig, vad som annars skulle ha hindrat konungen från att formligen upphäva livegenskapen i Livland, sedan genom reduktionen fem sjättedelar av landet blivit kungliga domäner. Härpå kan svaras, att böndernas ställning kom i ett helt annat läge därigenom, att största delen av jorden blev kronans. På så sätt blevo de flesta bönderna livegna under konungen, och det var något annat än att vara det under adeln. Genom alla de åtgärder, vilka

¹ SCHIRREN, Die Recesse der livländischen Landtage 1681—1711 (Dorpat 1865), s. 19.

² Die Recesse, s. 30, 31; JANNAU, s. 63 f.

³ SERAPHIM, E., Baltische Geschichte im Grundriss (Reval 1908), s. 275 f., samt SERAPHIM, E., und A., Aus vier Jahrhunderten (Reval 1913), s. 352.

konungen vidtog till förmån för bönderna, varom mera nedan, blev livegenskapen under kronan i det mesta en tom form. Man kan beklaga, att konungen icke lät denna form fara, men det skulle framför allt vara därför, att allmogen då kanske kommit i en friare ställning under det ryska väldet, än den kom att göra. Men Karl XI tänkte sig nog ej annat, än att Livland skulle förbliva en del av det svenska väldet, och att, om bönderna till namnet voro livegna under kronan, var deras ställning tryggad. Om konungen formligen upphävt livegenskapen på de kungliga domänerna, hade det för övrigt blivit nödvändigt att upphäva livegenskapen på adelns egna gods, och detta skulle ytterligare stegrat ridderskapets fientliga känslor emot den svenska kronan. Förvisso kan man instämma i TRANSEHE-ROSENECKS¹ ord, att Karl XI var en sann vän av böndernas sak.

Efter åtskilliga förundersökningar skedde år 1687 en revision av haketalet. Denna hade sitt naturliga berättigande. Under den jämförelsevis långa fredliga tid, som Livland då åtnjutit under Sveriges skydd, hade befolkningen ökats och nya marker lagts under plogen, varför det icke var mer än rätt, att skattläggningen gjordes om. Hela Livlands haketall uppskattades år 1688 till 6,236, och härav voro 5,215 kronans.² Som en s. k. bondehake räknades 60 riksdaler specie, som godsägaren beräknades ha i inkomst av böndernas prestationer.³ På domänerna skulle för bestämmande av arrendet ske en taxering av varje "Tonnstelle" land efter jordens beskaffenhet, och för att höja kronans inkomst bestämdes genom en kungl. förordning av den 10 mars 1690, att varje Tonnstelle, som sedan 1688 omfattat 18,000 kvadratalnar, nu åter skulle omfatta blott 14,000,⁴ vartill tunn-

¹ A. a., s. 74.

² TRANSEHE, s. 78.

³ TRANSEHE, s. 61.

⁴ TRANSEHE, s. 64; MEULLER, s. 13 f.; JANNAU, s. 239 ff.; TOBIEN, I, s. 58 f.

landet i Sverige beräknades sedan 1635. När kronan utarrenderade domänerna, fastställdes i detalj arrendatorernas och böndernas rättigheter och skyldigheter. I vackeböckerna upptogs i detalj varje bondes dagsverken och utlagor. Konungen hade 1687 förbjudit "hwarjehanda allmogens hård- och otillbörliga handterande" och befallt reduktionskommissarierna att uppgöra ett förslag till reglemente, efter vilket arrendatorer och bönder skulle rätta sig.¹ Den 21 augusti 1691 utfärdades en instruktion för ekonomiståthållarna i Livland² — de voro två, en för norra och en för södra delen — genom vilken Karl XI förmodligen tänkt sig att bland annat i det mesta kunna trygga böndernas ställning på domänerna. Ståthållarna skulle ha uppsikt över alla gods, av vilkas skötsel kronan hade direkt intresse, men det var särskilt de egentliga kronogodsens och de på livstid förlänta eller på tio år överlåtna godsens. De skulle flitigt resa omkring och undersöka förhållandena och vid förfall skicka sina underlydande. Av särskild betydelse för bönderna var, att ståthållarna skulle tillse, att förvaltarne av godsens förde ordentliga böcker över inkomsten samt särskilt konto för varje bonde, i vilket under riktig dato antecknades vad bonden betalar och likaledes de förskott, som lämnas honom, och att varje bonde i sin egen förvaring skulle ha en kvittensbok, som han skulle ha med sig, då han betalte något eller fick något förskott, och i den skulle göras vederbörliga anteckningar. Om arrendatorn försummade att göra vederbörliga anteckningar, skulle han icke kunna göra sin fordran gällande, om bonden förnekade densamma (§ 35). Samtidigt skulle ståthållarna vaka över att bönderna fullgjorde sina skyldigheter, och de ägde naturligtvis att upptaga klagomål icke endast av bönder utan även av godsägare och arrendatorer och tillse, att fel, som blivit begångna, rättades.

¹ Konungen till Hastfehr 20 nov. 1694. *R. R.*

² BUDDENBROCK, *Samlung der Gesetze*, II: 1 (Riga 1821), s. 1223 ff.

Trots alla bestämmelser, som avsågo att trygga allmogens ställning i Livland, inkommo till konungen många klagomål från bönder över arrendatorer, och han fann klagomålen ofta befogade. Karl XI gav därför den 20 november 1694 Hastfehr¹ befallning, att denne själv skulle vaka över att bönderna icke fingo skäl till klagomål över arrendatorerna, samt att han skulle tillhålla ståthållarna att i överensstämmelse med instruktionen flitigt resa omkring till arrendegodsens och övervaka, att bönderna ej betungades med något, som stred emot kontrakten. På samma gång förordnade konungen, att, om någon arrendator understode sig att pålägga bönderna utlagor utöver det, som stipulerades i vackeboken, skulle han vara tvungen att återbetala det dubbla. Hade han utkrävt för många dagsverken, skulle han vara skyldig att ersätta varje "ökedagsvärke" med två daler och varje "drängedagsvärke" med en daler silvermynt, och de skjutsningar, som utan rätt utkrävts, skulle ersättas med åtta öre silvermynt för varje häst och mil. Samtidigt bestämde konungen, att i den bok, som varje bonde skulle ha, skulle å ena bladet inskrivas vad denne var skyldig att betala enligt vackeboken, och å det andra, vad han verkligen betalte, samt att arrendatorerna voro absolut förbjudna att låta bönderna plikta, när de i något avseende förbrutit sig; deras brott skulle dragas inför rätta.² Av allt detta framgår, att konungen var mycket angelägen om att bönderna icke förtrycktes. Det visar sig också däri, att han på samma gång gav generalguvernören order att efter noggrann överläggning med ståthållarna inkomma med ett detaljerat förslag till reglemente, som även borde innehålla en särskild avdelning rörande förhållandet mellan de adliga godsägarna och dessas egna bönder.¹

¹ Konungen till Hastfehr 20 nov. 1694. *R. R.*

² Det är säkerligen denna bestämmelse, som föranlett ECKHARDTS (s. 93) av TRANSEHE (s. 98) bestridda uppgift, att Karl XI fullständigt förbjudit spöstraffet. — Konungen har tydligen endast avsett, att arrendatorerna icke skulle få ådöma några straff.

Ett ingripande i denna sistnämnda fråga var säkerligen mycket önskvärt. De adliga godsägarna hade kvar många av de gamla privilegierna över sina livegna. De hade visserligen ej längre någon myndighet i kriminella mål, men de kunde sälja, bortpanta och bortskänka sina livegna bönder, deras hustru och barn, och de kunde taga jorden från dem.¹ T. o. m. Hastfehr sade, att han om möjligt undveke att lägga sig i förhållandena på adelsmännens egna gods för att undvika beskyllningen, att han ingrepe i privilegierna. Den livländska adeln var ju synnerligen känslig i fråga om allt, som rörde dessa, och Hastfehr påstår, att adelsmännen tytt förmaningar till en mer kristlig behandling av bönderna som en "vidrighet" mot privilegierna.¹ Genom den nya skatteläggningen 1687, då godsens haketäl reviderats, hade ju i allmänhet de bördor, som vilade på godsen något ökats, men deras fördelande på bönderna å adelns egna gods hade överlämnats till de enskilda godsägarna,² varför det för dessa gavs tillfällen till godtyckligt förfarande. Därför var det ej underligt, att klagomål kommo till konungen även från bönderna å adelns gods. Han förklarade, att hans rättvisa ej kunde tåla, att den ene undersåten obarmhärtigt behandlar den andre, även om denne kan vara "dess possession undergifven".³ Av dessa skäl var det, som han gav nyssnämnda order om utarbetandet av förslag till bestämmelser även rörande förhållandet mellan de adliga godsägarna och deras bönder.

Det har från flera håll påståtts, att den baltiska adeln ömmade för allmogens materiella väl, och som stöd härför har bland annat anförts, att den redan på lantdagen 1687 framställde en del önskemål angående tryggande av böndernas försäljning av deras produkter m. m.,⁴ men härvid

¹ Hastfehr till konungen, utan dato (trol. från 1694).

² TRANSEHE, s. 78.

³ Konungen till Hastfehr 20 nov. 1694.

⁴ TRANSEHE, s. 79.

är att märka, att det gällde att tillvarataga landsbygdens intressen gentemot städerna, särskilt Riga. Påståendet att adeln undvek att behandla bönderna hårt för att dessa icke skulle rymma till kungliga domäner eller Ryssland,¹ tål också att modifieras. Efter klagomål av ridderskapet vid lantdagen 1687 beslöts den 4 oktober samma år, att adliga bönder, som flydde till kungliga gods, skulle utlämnas mot det att sammaledes skedde med de kungliga bönder, som flytt till adliga gods.² Att det likväl icke heller härefter blev slut med rymmandet, visade sig snart och efter ytterligare klagomål utfärdades den 2 juli 1697 en ny förordning för att hindra denna flyttning;³ den 27 november föregående år hade utfärdats närmare bestämmelser för att förhindra böndernas rymmande ur landet.⁴

Karl XI:s befallning om utarbetande av förslag till reglemente fullgjordes rätt snabbt, och den 21 mars 1696 utfärdade han det s. k. ekonomireglementet för Livland.⁵ Det kom emellertid endast att innehålla bestämmelser angående förhållandena på kronogodsen. Nästan alla de i instruktionen för ståthållarna av 1691 och de i konungens brev till Hastfehr av den 20 november 1694 nämnda fördelaktiga bestämmelserna för bönderna och en del andra återfinnas i reglementet. Så länge bonden fullgjorde sina noga fastställda skyldigheter, var han i trygg besittning av sin jord; var han i hög grad försumlig, kunde han avlägsnas från sin gård men icke av arrendatorn utan endast av ståthållaren. Arrendatorernas rätt att straffa försumliga bönder blev även i andra avseenden väsentligt inskränkt. Om en bonde på

¹ TRANSEHE, s. 87.

² TRANSEHE, s. 95.

³ Liefvländische Landesordnungen (Riga 1705), s. 677.

⁴ TRANSEHE, s. 93. Rymmandet vid denna tid berodde dock även på missväxten.

⁵ BUDDENBROCK, II: 1, s. 1204 ff., MUELLER, s. 15; PRUTZ, s. 33; TRANSEHE, s. 250—255; TOBIEN, I, s. 97 f.

något sätt tillfogat arrendatorn skada, skulle saken undersökas och avdömas av särskilda s. k. Rechtfinder (opartiska bönder). Var det fråga om ett straff av högst 10 par spö och en ersättning av högst 20 daler silvermynt, skulle domen strax utföras, om vederbörande var nöjd därmed, annars skulle saken, om det gällde ekonomiska frågor, gå till ståthållaren, och i andra fall till domstolen. I ett fall skedde dock ett avståndstagande från Karl XI:s den 20 december 1694 gjorda uttalande, att arrendatorerna icke skulle låta bönderna plikta, när de varit försumliga. Om någon arbetare visade sig försumlig med något, som ej tålte dröjsmål, kunde arrendatorns uppsyningsman straffa honom, dock med högst tre par spö. Över arrendatorerna ägde naturligtvis bönderna rätt att klaga hos ståthållaren.

Karl XI var emellertid icke blott angelägen om att arrendatorerna skulle fullgöra sina skyldigheter. Han ville även, att bönderna skulle göra det. När det klagats över att de arrendatorer, som avtvingat bönderna för höga avgifter, icke blott skulle återlämna det, som lämnats för mycket, utan därjämte avstå lika mycket till (i plikt till kyrkan enl. reglementet § III: 1), så bör man häremot ställa bestämmelsen, att, om bönderna ej ville ordentligt fullgöra sina dagsverken, skulle de göra dubbla arbetet (§ IV: 2).

✓ Som ovan nämnts, talas icke i ekonomireglementet något om de adliga godsens, men troligt är, att ridderskapet vid lantdagen 1697 fått mottaga en förklaring, att ekonomireglementet "im allgemeinen" skulle tillämpas på förhållandet mellan godsägarna och deras bönder.¹ I varje fall hade dock Karl XI icke tänkt låta det stanna därvid. Generalguvernören hade fått i uppdrag att insända ett förslag till husdisciplin vid de adliga godsens, efter vilket adeln och dess bönder skulle rätta sig. Ett sådant förslag insände också Dahlbergh, men Karl XII, som då tillträtt regeringen, ansåg,

¹ Så uppgiver MERKEL, s. 105.

ehuru han själv icke hade något att anmärka mot projektet, betänkligt att utan ridderskapets hörande förordna om rän-tors uppbärande av bönderna eller på annat sätt disponera rörande dess enskilda egendom. Därför gav konungen general-guvernören order om att låta ridderskapet på en lantdag få del av förslaget för att kunna komma in med påminnelser.¹ Därmed blev frågan uppskjuten, och så kom kriget.

Karl XI:s åtgöranden i Livland bidro otvivelaktigt till höjande av böndernas välstånd, och man har svårt att kunna förstå den åsikten, som t. o. m. TRANSEHE-ROSENECK² gör gällande, att reduktionen indirekt skadat bönderna, därigenom att adeln "materiell vernichtet und in Folge dessen darauf angewiesen war, den Bauer als reine Erwerbsquelle zu betrachten um seine Existenz zu sichern". TOBIEN medger, att den svenska lagstiftningen trots dess i många fall förefintliga hårdhet lagt "das feste Fundament zur Errichtung eines kräftig wirkenden Bauernschutzes".³ Att välståndet hos bönderna ökades medger t. o. m. SERAPHIM, fastän han fränkänner Karl XI vänliga känslor mot dem, och som bevis på välståndet nämner han, att s. k. lyxförordningar upprepade gånger måste utfärdas.⁴ Så ingingo i ekonomireglementet av 1696 detaljerade bestämmelser angående traktering m. m. vid bröllop hos bönderna, och genom en förordning, som den 4 mars 1697 utfärdades av generalguvernören, upprepades de detaljerade bestämmelserna angående gästernas antal och vad som fick förtäras.⁵ Att sistnämnda förordning behövde utfärdas är så mycket mera

¹ Konungen till Dahlbergh 12 sept. 1698. Avskrift (bland *Schirrens samlingar*) av originalbrevet i *Riga slottsarkiv*. — Böndernas skyldighet att betala s. k. Mardergeld, när dottrarna till följd av giftermål flyttade till annat gods, upphävdes genom en order av Dahlbergh 6 okt. 1697 (Lieffländische Landesordnungen, s. 686).

² A. a., s. 102.

³ A. a., s. 95.

⁴ SERAPHIM, E. und A., *Aus vier Jahrhunderten*, s. 352.

⁵ Lieffländische Landesordnungen, s. 672.

egendomligt, som det då var missväxt. Det välstånd, som rådde under första hälften av 1690-talet, var emellertid icke endast inskränkt till allmogen. Det gäller Livland i dess helhet, trots allt adelns tal, att reduktionen och den nya skattläggningen m. m. åstadkommit ruin.

Klart är, att goda skördeår starkt bidragit till välståndet, men lika tydligt är, att den svenska kronans åtgärder kraftigt medverkat till åtminstone allmogens goda materiella ställning. Att den svenska kronans representanter med glädje påpekade välståndets stigande, är naturligt. Det klingar nästan som en triumf, när Hastfehr den 2 oktober 1695 i propositionen till lantdagen säger: "Aber niemahlen hat dass Licht des innerlichen veritablen Wohlstandes die Province Lifland so beständig überstrahlet, alss unter der gottseeligen und sorgfältigsten Regierung Ihrer Königl. Maytt. unsers jetzo . . . regierenden Allernädigsten Königes". Redan när dessa ord yttrades, voro dock sämre tider i antågande på grund av den otjänliga väderlek, som inträffade det ena året efter det andra. Inträffandet av dåliga skördar var ytterst menligt, då förhållandena i Livland alljämt i vissa avseenden lämnade en del övrigt att önska.

Den 31 augusti 1696 höll Erik Dahlbergh sitt intåg i Riga, och han grep sig med sin vanliga energi genast an med att söka sätta sig in i alla förhållanden i sitt nya generalguvernement. Helt främmande för förhållandena här var han naturligtvis ej, när han anlände. Han hade varit medlem av den utomordentliga kommission, som under Bengt Oxenstiernas ordförandeskap avdömt målet mot Patkul och hans medbröder, och han hade stått i flitig korrespondens med guvernören Soop i Riga m. fl. Redan kort efter sin framkomst till Riga är Dahlbergh färdig med att framställa diverse förslag, och sedan följa flera memorial och förslag till förbättrande av förhållandena i Livland. De viktigaste

¹ Die Recesse, s. 246.

äro daterade den 19 oktober 1696, den 25 juni 1697 samt den 24 och 27 juli 1698. För ärendenas riktiga och raska handhavande vid generalguvernörsämbetet begärde han någon utökning av de underordnade tjänstemännens antal — särskilt vid kammarverket hade man svårt att hinna med ärendena — och Karl XI beviljade, märkligt nog, denna anhållan, liksom han på Dahlberghs begäran anslog medel till att iordningställa nya rum å slottet i Riga för kammarstaten och till att pryda de nakna väggarna i den s. k. rådslammaren, där generalguvernören ofta höll konferenser och även mottog förnäma främlingar.¹ Under den lantdag, som hölls i Riga i början av 1697, hade Dahlbergh tillfälle till många överläggningar; viktigast synes hans överläggningar med Gustav Adolf Strömfeldt och Michael von Strokirch, som voro ekonomiståthållare i de två distrikt, vari Livland var indelat. Strömfeldt stod i spetsen för det estniska distriktet och bodde i Dorpat och Strokirch för det lettiska och bodde i Riga. Distrikten indelades i vardera två kretsar under kretsfogdar. Den mest initiativrike av ståthållarna tyckes Strömfeldt ha varit. Han inlämnade två av honom och Strokirch den 8 och 10 februari undertecknade memorial, vari de framställde flera förslag till reformer i Livland. Då Dahlbergh efter noggrant övervägande fann, att de flesta åtgärderna påkallade konungens eget avgörande, drog han saken inför honom den 25 juni 1697. Ståthållarna ansågo, att varken rättsväsendet eller administrationen fungerade tillfredsställande å landsbygden, och de ville göra gällande, att detta åtminstone delvis berodde därpå, att tjänstemännens antal var mindre än före reduktionstiden, och att böndernas klagomål tilltagit sedan kronan indragit och utarrenderat en massa gods. Samtidigt påstodo de, att den livländske bonden var mer benägen för trätor och klagomål än den svenske.

¹ Dahlberghs memorial, dat. Riga 19 okt. 1696, med påtecknad resolution.

Förklaringen till detta påstående ligger nära till hands. Den livländske bonden hade i långliga tider haft många fler skäl till klagomål än den svenske, och vad var då naturligare än att han klagade, isynnerhet nu, när han visste sig ha stöd av konungen. Fullt rätt hade ståthållarna däri, att rättsskipningen ej fungerade tillfredsställande. Det fanns fyra s. k. Landgerichte, som vardera bestodo av en domare, två assessorer och en notarie,¹ men de kunde icke hinna att tillräckligt raskt avgöra ärendena. De flesta av bondeklagomålen nödgades man anförtro åt kretsfogdarna att rannsaka, och dessa hade så många sysslor att sköta, att de ej kunde fullgöra sina åligganden ordentligt. Ståthållarna föreslogo därför, att ett par länsmän skulle förordnas i var och en av landets fyra kretsar till att assistera fogdarna. Detta förslag understödde Dahlbergh liksom, och det i ännu kraftigare ordalag, förslaget till inrättande av häradsrätter i Livland efter svenskt mönster. Man ansåg, att det behövdes 12 häradshövdingar i Livland, och föreslog, att häradshövdingen skulle få i lön 250 daler silvermynt liksom assessorerna vid lanträtten, varav dock häradshövdingen skulle lämna något bidrag till avlöandet av sin protokollsförare, som dessutom skulle åtnjuta någon ersättning av sportlerna vid häradsrätten. Som lämpliga till bisittare eller nämndemän vid häradsrätten föreslog von Strokirch de bönder, som kallades Rechtfinder och voro behjälpliga vid upprätthållandet av husdisciplinen m. m.

Vann således ståthållarnas förslag om inrättande av häradsrätter i Livland Dahlberghs kraftiga stöd, så blev det ej så med deras förslag till inrättande av ett s. k. ekonomiforum för avgörande av en del ekonomiska mål. Dahlbergh fann betänkligt att tillsätta en domstol, som skulle behandla kronogodsens skötande och kunna förklara en arrendator arrendet förlustig. Enligt hans mening borde sådana mål

¹ TOBIEN, s. 47.

undersökas av de projekterade häradsrätterna och avgöras av generalguvernören. I ett annat ärende, som ståthållarna framdrogo likaledes den 8 februari 1697, understödde Dahlbergh dem däremot kraftigt. Det gällde skogarna i Livland, som stodo under deras uppsikt. De uppgåvo, att kronoskogarna tagit en stor skada därav, att de ej kunnat bevakas på grund av bristen på tjänstemän, och de föreslogo, att det skulle tillsättas 25 skogvaktare i var och en av de fyra kretsarna, således tillhopa 100, samt två forstmästare i varje krets, som under ståthållarna som överjägmästare skulle ha uppsyn över skogvaktarne; skogvaktarehemman kunde enligt deras mening inrättas utan någon egentlig minskning av kronans inkomster.

När ståthållarna inlämnade sitt ovannämnda memorial, levde ju ännu Karl XI, men när Dahlbergh med sitt yttrande den 25 juni 1697 befordrade det vidare, hade han dött, och den nye konungen var ännu icke förklarad myndig. Därför är det naturligt, att ovannämnda förslag, som ej krävde något omedelbart avgörande, lades åt sidan, och icke heller sedan Dahlbergh för riksdagens skull kommit till Stockholm och haft tillfälle att framlägga sina påminnelser inför den nye självhärskaren, utfärdades någon resolution i ovannämnda frågor.

Dahlbergh stannade länge i Stockholm. Hos Karl XII anhöll han "för min höga ålder att blifva dimitterad ifrån det svåra lijfländska generalguvernementet, enkannerligen emedan luften dersammanstädes ähr mig emot, och jag der ingen hälsodagh haft",¹ men konungen ville icke bifalla hans begäran, varför han i slutet av september avreste till Riga, dit han ankom den 5 november 1698, efter att ha varit borta något mer än ett år. Till det långa uppehållet i Sverige bidrogo även personliga skäl. Hans son Carl Gustaf Dahlbergh dog i maj 1698 och hans dotter Charlotta Juliana

¹ Erik Dahlberghs dagbok (Stockholm 1912), s. 283.

låg dödssjuk i Stockholm, då han reste därifrån. Uppehållet i Stockholm hade Dahlbergh, som stod i livlig korrespondens med sina underlydande, begagnat bland annat till att inför konungen framlägga åtskilliga förslag till sitt guvernements bästa. Så inlämnade han den 24 juli 1698 ett synnerligen märkligt memorial, som även innehöll förslag, vilka avsågo att stämma adeln gynnsammare mot kronan.

I detta memorial hemställde Dahlbergh till konungen, om han icke ville bevisa adeln "någon särdeles nåde" vare sig genom bekräftande av de förra privilegierna eller med arrendena eller med en ändring av den nyligen genomförda skattläggningen, genom vilken adeln föreställde sig skola bliva alldeles ruinerad. Dahlbergh ansåg, att, om konungen sålunda visade sig nådig, skulle han på sin sida vinna många adelsmän, vilka liksom deras förfäder skulle offra liv och blod i svensk tjänst. Då funnos i olika delar av Livland en stor mängd officerare, som icke hade någon tjänst, egendom eller fast hemvist. Det var icke mindre än 15 överstelöjtnanter, 10 majorer, 21 ryttmästare, 30 kaptener, 11 kaptenlöjtnanter, 58 löjtnanter samt 21 kornetter och fänrikar förutom dem, som tagit tjänst hos främmande furstar, och Dahlbergh framhöll, vilken skada det skulle vara, om så många officerare stöttes för huvudet och slöto sig till våra fiender. Trots detta ledde Dahlberghs förslag icke till något. Avslaget skedde under den formen, att konungen icke kunde bevilja någon ny skattläggning, emedan den redan förrättade kostat så mycket.¹ Om de andra möjligheterna att bevisa "någon särdeles nåde" yttrades intet.

I memorialet av den 24 juli 1698 förklarade Dahlbergh rent ut, att han icke var säker på undersåtarnas trohet, och att man i varje fall kunde vänta, att adelsmännen, som under föregående krig i egenskap av godsägare hade haft stort intresse av att skydda godsen mot fientligt infall, nu,

¹ Resolutionen påtecknad memorialet (punkt 14).

när de i allmänhet voro blott arrendatorer, vid fientligt infall skulle lämna arrendegodsen och fly till en säker ort utan att bekymra sig om att söka skydda godsen mot plundring och brand och bönderna från att bliva bortförda till främmande land. Han ansåg det därför nödvändigt att upprätta indelta regementen liksom i "Sverige och Skåne" och föreslog ett omedelbart uppsättande av ett dragonregemente på 1,000 man.¹ Åt såväl officerare som gemena vore det enligt Dahlbergh lätt att skaffa lämplig jord att uppodla å kronogodsen och i närheten av gränsen. Ett dylikt vid gränsen förlagt dragonregemente skulle både kraftigt bidra till att skydda gränstrakterna mot plundring och till att hindra bönderna från att underhålla förbindelse med sina grannar på andra sidan gränsen och rymma.

För stärkandet av försvaret av Livland föreslog Dahlbergh samtidigt vissa fästningsarbeten i Riga och vid Dorpat samt anläggandet av en ny fästning vid Taifela, som låg, där Svartbäcken faller ut i Aaströmmen. I en fästning med sådant läge kunde adelsmän, tjänstemän och andra, som hade långt till Riga, finna skydd vid ett hotande fientligt infall och Dahlbergh antog, att ridderskapet ej skulle undandraga sig att lämna bidrag till fästningens byggande, då det vid sista lantdagen anhållit om byggande av en sådan fästning.

Som ett led i strävandet att stärka försvaret får man väl också se Dahlberghs förslag att icke blott officerarna vid von der Pahlens kavalleriregemente utan även alla tjänstemän, som hade sin verksamhet på landet, skulle förses med boställen och arrenden var på sin ort.²

Till samtliga nu nämnda förslag, som ju alla i viss mån angingo försvaret, ställde sig konungen gynnsamt. Han beviljade de begärda medlen till reparation av fästningsverken

¹ Se även HAMMARSKIÖLD, Erik Dalhberg. Polstjernen 1887, s. 41.

² Memorial ang. ecklesiastik- och polisväsendet i Livland 27 juli 1698.

i Riga, han gav Dahlbergh order att inkomma med en plan till fästningsarbetena vid Dorpat samt till den nya fästningen vid Taifela jämte uppgift, hur mycket pengar och manskap, som årligen fordrades härtill, och hur mycket understöd, som var att vänta av Livlands inbyggare, varefter konungen närmare skulle besluta i ärendet. Till förslaget att förse tjänstemännen med arrenden som boställen ställde sig konungen även sympatisk. Han gick med på det, för den händelse det fanns några odisponerade gårdar och vederbörande kunde lämna säkerhet för arrendenas riktiga betalande. Förslaget att uppsätta ett indelt kavalleriregemente fann konungen även välbetänkt, men som han ville, att det skulle verkställas utan för stor minskning i kronans inkomster, gav han generalguvernören och ståthållarna i Livland order att i detalj först undersöka saken och bland annat uppgiva huru många hakar, som skulle behövas.¹ Sedan ståthållarna närmare undersökt saken, framställde de ett annat förslag, enligt vilket dragonerna i stället skulle uppsättas av en del arrendatorer efter godsens storlek mot att de erhöilo vederbörlig nedsättning i arrendesummoerna.² Härigenom drogs det ut på tiden, och så kom kriget, innan detta Dahlberghs förslag hunnit helt realiseras. Och på samma sätt gick det med de flesta andra förslagen.

Med skäl har Dahlbergh prisats för sitt förutseende och sin klara blick för vad som var nödvändigt för Livlands försvar, men man kan icke heller klandra konungen för att förslagen ej genast realiserades. Flera av dem voro ju av den beskaffenheten, att de borde i detalj utarbetas, innan de definitivt fastställdes. Att konungen fann förslagen välbetänkta och gav order om deras utarbetande i detalj, visar ju, att han var för deras realiserande. Hade Sverige fått be-

¹ Konungens resolutioner äro tecknade på memorialen.

² Acta ang. ett dragonregementes uppsättande i Lifland (bland *Dahlberghs koncept*).

hålla freden något längre, skulle säkerligen försvarsförhållandena i Livland kommit i ett bättre skick, i synnerhet som den ekonomiska depression, som även tryckte Livland under slutet av 1690-talet, då försvunnit.

Till så gott som alla de förslag, som Dahlbergh framställde i sitt memorial den 24 juli 1698 ställde sig konungen gynnsamt utom till dem, som angingo ridderskapet, samt till det förslag, som han framkom med till förbättrande av rangen för magistratspersonerna i Riga. Enligt Dahlberghs framställning hade förut rått det allra bästa förhållande mellan magistratspersoner och borgare å ena sidan samt officerare och soldater å andra sidan. De hade förtroligt umgåtts med varandra, men denna förtrolighet hade försvunnit efter den av Karl XI kort förut utfärdade rangordningen. Förut hade borgmästare tävlat med generallöjtnanter om rangen, men sedan hade de fått lämna t. o. m. kaptener företrädet. Försämringen av rangen för magistratspersonerna ledde till att officerarne icke inviterades till magistratspersoner eller borgare och att dessa inte infunno sig hos officerare, om de inbjödos. Dahlbergh fann saken mycket betänkligh och var rädd, att misstämningen i händelse av krig skulle få beklagliga följder, i synnerhet som magistraten i äldre tider ofta sökt samverka med Danzig, och han föreslog, som sagt, en förbättring av rangen, så att det förtroliga förhållandet kunde återställas, men Karl XII fann betänkligh att göra någon ändring i sin faders förordning, som fortfarande skulle gälla.

Icke heller med de kyrkliga förhållandena i Livland var Dahlbergh fullt nöjd. Mycket hade dock från svensk sida gjorts, icke minst under Karl XI. I spetsen för den kyrkliga förvaltningen stod generalsuperintendenten, som vid denna tid var den nitiske och högt förtjänte Johann Fischer, samt ett överkonsistorium. Icke minst betydelsefull var utgivandet av först nya testamentet (1685) och sedan hela bibeln på lettiska samt översättningen av nya testamentet till det dorp-estniska språket, mot vilken senare dock Fischers mot-

ståndare med en viss framgång vände sig.¹ Samtidigt strävade regeringen efter att få präster, som kunde landets språk. Förut hade det varit mest tyska präster, vilket naturligtvis bidragit mycket till att hålla allmogen nere i okunnighet. För att det nu skulle bli annorlunda härmed, befallde konungen dessutom 1687 på Fischers initiativ, att folkskolor skulle inrättas i varje socken. År 1692 fanns det också folkskolor i alla socknar utom några få, men med resultatet av undervisningen var Fischer icke nöjd, icke ens vid skolorna i de församlingar, som till största delen utgjordes av kungliga domäner, varför han drog saken inför konungen.² Denne utfärdade då den 30 september 1694 en förordning, genom vilken bland annat folkskollärarnas lön bestämdes.³ Alla dessa bemödanden hade dock icke medfört några mera fruktbringande resultat, när Dahlbergh övertog generalguvernörsämbetet.

I memorialet av den 27 juli 1698 klagade han över att en stor del av allmogen i Livland lutade åt avgudereri och var mycket vidskeplig och sålunda icke hade någon riktig kännedom om Guds ord.⁴ För att råda någon bot härpå föreslog Dahlbergh efter konferens med generalsuperintendenten och ståthållarna, att de stora församlingarna skulle delas, att det skulle byggas flera kyrkor och tillsättas flera präster. Ifråga om tillsättandet av kyrkoherdar klagade Dahlbergh över att konsistoriet avlämnade sitt förslag till konungen utan att alltid, som dess skyldighet var, bereda generalguvernören tillfälle att yttra sig. Detta skulle ha lett därtill, att i en del fall tillsatts präster från Preussen och Mecklenburg, vilka icke behärskade landets språk, medan i landet infödde och andra svenska kronans undersåtar, som studerat

¹ WESTLING, Bidrag till Livlands kyrkohistoria 1656—1710. Kyrkohistorisk årsskrift 1901, s. 83 ff.

² TOBIEN, s. 39 f.

³ BUDDENBROCK, II:1, s. 1316.

⁴ HAMMARSKIÖLD, Erik Dahlberg. Polstjernen 1887, s. 41.

vid akademien i Dorpat och lärt sig landets språk, blivit förbigångna. På grund härav anhöll generalguvernören, att konsistoriet skulle åläggas att avvakta hans yttrande, innan det insände sitt förslag till konungen, samt att icke föreslå någon utlänning framför konungens undersåtars, som gjort sig skickliga till de prästerliga befattningarna. Ett kungligt brev, så avfattat som Dahlbergh önskade, avsändes till konsistoriet,¹ men något svar på förslaget att dela de stora församlingarna gavs däremot icke. Det var ju också svårt att giva sig in på ett sådant företag under den ekonomiska depression, som då rådde till följd av missväxten.

Den tillbakagång i välstånd, som inträffade i Livland alltifrån mitten av 1690-talet, och som sammanhängde med dåliga skördeår, blev ytterst menlig för en del av den svenska kronans planer och åtgöranden. En fortsatt utveckling inom det andliga området omöjliggjordes, och i fråga om folkskoleväsendet skedde rent av en tillbakagång. Och hur olyckligt var det icke, att den revolution i de sociala förhållandena, som reduktionen, den nya skattläggningen och den svenska kronans hela politik gentemot adel och bönder medförde, efterföljdes av svåra missväxtår. Redan under normala förhållanden skulle en sådan social omvälvning framkallat stort missnöje inom vissa kretsar, och naturligt är därför, att det blev ännu starkare, när missväxten inträffade. Hade skördarna förblivit goda och hela näringslivet gått en ljusare framtid tillmötes, skulle den missnöjda stämningen till största delen lagt sig, och kronan skulle haft bättre möjlighet att kunna rätt bedöma de åtgärder, som voro till bestående båtnad för landet. Nu drabbades ju emellertid även Livland av den svåra missväxt, som under senare hälften av 1690-talet hemsökte det svenska väldet liksom för övrigt många länder i Europa.

Redan hösten 1694 skadades skörden i vissa delar av

¹ Resolution tecknad å memorialet.

Livland av regn. Så förstördes t. ex. höet å alla de gårdar, som lågo utmed floden Embach.¹ Vintern 1695 var ovanligt kall; sommaren och hösten regnade det så mycket, att säden, åtminstone i trakten av Dorpat, till en del förstördes å marken. Dåvarande professorn i Dorpat Arvid Moller uppger, att säden ej kunde komma till mognad på grund av våtan, och att, när den sedan torkade i riorna, kornen blevo små som kummin, samt att säden varken dugde till utsäde eller bakning.² Denna mörka skildring är emellertid upptecknad många år senare, varför den icke kan gälla som ett otvetydigt bevis på förhållandena. Av ståthållarens och andras uppgifter framgår dock, att skörden år 1695 var dålig, särskilt i trakterna av Pernau och Dorpat, där säden till en del var oduglig som utsäde, men det s. k. stationskornet³ levererades i allmänhet, och arrendeavgifterna, som delvis utgingo i spannmål, erlades i de flesta fall. Många tusen tunnor spannmål fördes också under hösten 1695 till Sverige, dit all i Östersjöprovinserna "fallen" spannmål skulle föras för att komma den nödlidande allmogen till godo. Av konungens order till statskontoret 27 september 1695 synes, att mycket spannmål av årets skörd redan ankommit från Livland, och att ytterligare under hösten väntades 3,000 tunnor råg och 6,000 tunnor korn från Riga och Reval, och av en order till statskontoret 29 maj 1696 framgår, att på våren ytterligare spannmål överförts från Livland, men att det ändock fanns kvar säd, som var avsedd för transport till Sverige, t. ex. 4,500 tunnor i Pernau och 2,000 i Riga.

När tiden för sådden närmade sig, visade det sig emellertid, att å gårdarna i Livland icke fanns tillräckligt med utsäde. Arrendatorerna å kronogodsens hade skyldighet att

¹ Strömfeldt till Soop, Dorpat 10 dec. 1694. *G. G. A. R.*

² MOLLER, *Fata Dorpati* (Västerås 1755), s. 63.

³ Den s. k. stationen var en viktig skatt, som utgick i vissa kvantiteter säd och hö per hake. En annan var ryttarförplägnaden, som ävenledes utgick efter haketalet.

försträcka sina bönder med utsäde, men de klagade å flera håll över att de ej kunde göra det, och då det i Pernau och Dorpat icke fanns att köpa någon till utsäde duglig säd, begärde arrendatorerna i trakten där, att kronobönderna skulle få utsäde av kronomagasinen mot skyldighet att återlämna det följande höst. En liknande anhållan framställdes från södra Livland. Vid denna tid var Dahlbergh ännu icke anländ till sitt generalguvernement, vars skötande således till stor del vilade på guvernören Eric Soop, som kom i en föga angenäm ställning, när det gällde att avgöra frågor, angående vilka det var omöjligt att avvakta närmare order från Stockholm. Han vågade verkligen taga på sin risk att bifalla vissa av ståthållarna Strömfeldt och von Strokirch framställda förslag att försträcka bönderna utsäde. Han medgav sålunda, att Strömfeldt skulle få från magasinet i Dorpat till bönderna utdela 700 tunnor gammalt korn, som ej behövdes till garnisonen och var bestämt att sändas till Stockholm. Följande höst skulle kornet återbetalas och under vintern köras till Pernau för att därifrån sändas till Stockholm. Soop biföll likaledes Strokirchs förslag att till allmogen i hans distrikt mot återbetalningsskyldighet utdela 400 tunnor korn och 100 tunnor havre, som funnos i magasinet i Dünamünde. Däremot vågade Soop ej bifalla Strömfeldts förslag att lämna allmogen försträckning från magasinet i Pernau, emedan dit väntades fartyg, som skulle hämta spannmålen och föra den till Sverige, men han ställde om att köpmän från Riga förde spannmål till Pernau, så att arrendatorerna fingo tillfälle till att köpa sådan.¹ Konungen gillade den 5 maj 1696 Soops åtgöranden, och den 16 maj gav han sin tillåtelse till att den spannmål, som ej var avhämtad i Pernau och beräknades till 600 tunnor korn och 1,500 tunnor havre, skulle mot återbetalningsskyldighet lämnas till allmogen.² De av Soop på egen hand vidtagna åt-

¹ Soop till Dahlbergh, dat. Riga 11 maj 1696.

² R. R. 5 och 16 maj 1696.

gärderna ansåg han icke skola vara tillräckliga, framför allt för nordöstra delen av landet, och det av konungen den 16 maj lämnade medgivandet angående viss spannmål i Pernau magasin blev i senaste laget känt, men tydligt är, att tack vare dessa åtgärder, ej så stora områden blevo obesådda.

Bönderna ledo emellertid å flera håll brist icke blott på utsäde utan även på "nödtorfftigt brödkorn". För att råda bot på den bristen anhöll ståthållarna ävenledes om hjälp ur magasinerna. En del av den säd, som enligt konungens medgivande skulle från magasinet i Pernau utlånas till allmogen, torde ha använts till brödsäd. Vidare medgav konungen den 29 maj 1696,¹ att de 2,000 tunnor spannmål av föregående års mindre goda skörd, som beräknades vara kvar i Riga, sedan dit förut beordrade fartyg inlastat vad de skulle, finge utdelas till den fattiga allmogens underhåll. Ståthållaren von Strokirch fick order att leverera spannmålen till de arrendatorer, som icke själva kunde bistå sina bönder, och han skulle tillse, att bönderna verkligen bleve hulpna, och att staten nästa höst finge igen ren spannmål.

Nu blev emellertid även 1696 ett missväxtår. Sommaren och hösten blevo ovanligt regniga och kalla. Säden blev icke ordentligt mogen, och skörden försvårades i högsta grad. Ännu i slutet av oktober uppgiver Dahlbergh, att lantmannen å flera ställen ännu icke fått sin omogna säd av åkern samt att det knappast fanns ett lass hö att köpa i Riga.² Så väl vinter- som vårsäd skall, enligt ögonvittnen, å många ställen ej ens ha givit igen utsädet.³ Sämst tyckes skörden ha varit i det estniska distriktet, d. v. s. norra Livland; det lettiska distriktet söderut drabbades ej så hårt av missväxten.⁴ Nöden i landet tyckes ha kulminerat de första måna-

¹ Konungen till v. Strokirch, kammarkollegiet och statskontoret. *R. R.*

² Dahlbergh till konungen 24 okt. 1696. *Registr. G. G. A. R.*

³ KELCH, *Liefländische Historia. Continuation* (Dorpat 1875), s. 44.

⁴ Strömfeldt till Paliche, dat. Dorpat 22 mars 1697. *G. G. A. R.*

derna av 1697, då det för övrigt rådde en sträng och ihållande köld. Olyckligt nog blev emellertid skörden på många ställen dålig även detta år. Dahlbergh säger t. o. m., att största delen av arrendegodsen åter drabbats av missväxt.¹ År 1698 blev skörden bättre, men menligt hade på flera håll bristen på utsäde inverkat. 1699 blev ett synnerligen gott år. Det talas t. o. m. om "eine überaus reiche Erndte von allen Landes-Früchten".²

En så långvarig missväxt kunde icke annat än medföra mycket lidande. Myndigheterna sökte visserligen hjälpa, men de vidtagna åtgärderna voro icke tillräckliga. Då det på hösten 1696 var tydligt, huru misslyckad skörden blivit, gjorde sig, särskilt i norra Livland, arrendatorerna räkning på att slippa sina arrenden och bönderna sina utlagor, och Strömfeldt anhöll, att Dahlbergh, för den händelse att ingen lindring beviljades, skulle utfärda allmänna patent med åläggelse för vederbörande att fullgöra betalningen. Dahlbergh sade sig visserligen ej kunna hugna vederbörande med någon befrielse, men han ville icke utfärda några patent utan ålade Strömfeldt att på tjänligt sätt uppmana till betalning.³ Enligt sin instruktion så väl som enligt arrendekontrakten skulle ståthållarna utkräva böter av dem, som icke i rätt tid betalte sina arrenden. Dröjde det utöver en viss bestämd tid efter förfallodagen och arrendatorerna då icke hade fullgjort sina skyldigheter, skulle de vräkas från sina arrenden. Ståthållarna avveko emellertid — och i den frågan hade de säkerligen generalguvernören bakom sig — från en sträng tillämpning av dessa bestämmelser. Någon vräkning skedde icke nu, och ståthållarna anhöll under början av 1697 bl. a. i ett memorial av 8 februari hos generalguvernören, att förfallna böter för försenad betalning skulle eftergivas. Detta tillstyrkte Dahlbergh i sitt underdåniga memorial av den 25

¹ Dahlbergh till kammarkollegiet 22 jan. 1698. *Registr. G. G. A. R.*

² KELCH, s. 67.

³ Dahlbergh till Strömfeldt, Riga 26 nov. 1696. *Registr. G. G. A. R.*

juni 1697, men då kunde han också anmäla, att så väl arrendena som stationen och ryttarförplägnings omsider betalats till största delen.¹ Detta hade således kunnat ske, trots att arrendatorerna till en början förklarar sig oförmögna att betala, men möjligt är ju, att härigenom uppstått brist på brödsäd hos somliga arrendatorer. Den fördelen av betalningen hade dock arrendatorerna, att de sluppo undan böterna. Den 3 september 1697 befriade nämligen Kungl. Maj:t dem därifrån.²

När skörden även år 1697 slog fel å många ställen, inlämnades flera böneskrifter, i vilka framhölls arrendatorernas och deras bönders oförmåga att fullgöra sina skyldigheter.³ Den 14 oktober 1697 reste Dahlbergh med anledning av den förestående riksdagen till Stockholm, och han blev ju borta längre än ett år; först den 5 november 1698 återkom han till Riga. I Stockholm kunde han ju visserligen personligen verka för sitt generalguvernements bästa, men det torde dock under de rådande förhållandena varit bäst, om han varit i Livland, där nu hans underordnade ej alltid visste vad de skulle göra. Det var också en vansklighets situation. Själva det egentliga Sverige och Finland voro ju alltjämt hemsökta av missväxt, och där hade man sista tiden haft för vana att under sådana förhållanden lita till kornbodarna i biländerna. Den 31 december 1697 gav kammarkollegiet överkamreraren Petter Paliche i Riga order, att, då de inrikes magasinerna behövde mycken spannmål till den nödlidande allmogen, han skulle använda sin yttersta flit, icke blott på att tillse, att kronan fick vad den skulle ha av 1697 års skörd, utan även på att under vintern indriva så mycket som möjligt av det, som resterade från de föregående åren, så att allt det, som icke behövdes till garni-

¹ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 25 juni 1697.

² Se även Dahlbergh till konungen 11 okt. 1697.

³ Dahlbergh till kammarkoll., Sthlm 22 jan. 1698. *Registr. G. G. A. R.*

sonerna, kunde hämtas på våren.¹ Någon allmän eftergift blev det under sådana förhållanden icke tal om i Livland. Dahlbergh hade visserligen redan tidigt givit ståthållarna i uppdrag att i detalj undersöka arrendatorernas och kronoböndernas nödläge, men av hans brev till underlydande myndigheter framgick, att någon allmän eftergift i arrenden och utlagor icke var att vänta.² Myndigheterna i Livland stodo därför inför nödvändigheten att gripa till indrivning på exekutiv väg. Mot sådan hade Strömfeldt varnat i november 1697, emedan arrendatorn, när sådan hotade, skulle frestas att för undvikande av densamma taga av den spannmål, som var avsedd icke blott till hans eget utan även till böndernas uppehälle och åkrarnas besående.³ Samtidigt hade emellertid Strömfeldt sagt, att missväxten var störst vid gårdarna närmast gränsen mot Estland, och att något kunde indrivnas hos dem, som ej hemsökts så svårt, samt att tiden för övrigt finge visa, vad resultatet kunde bliva.

Under sådana omständigheter var det icke egendomligt, att order gavs om indrivning. Vid denna tyckes man ej ha gått strängt till väga. Strömfeldt hade i brev av den 14 februari 1698 till guvernören Soop framhållit nödläget i sitt distrikt och försäkrat, att arrendatorerna fått mycket litet spannmål in från bönderna, och att de lagt detta i förvar för att ha det till böndernas underhåll och åkrarnas besående.³ Grepe man nu till indrivning, ansåg Strömfeldt, att skadan var omöjlig att reparera och att godsen skulle bliva öde. Han försäkrade, att Kungl. Maj:t följande år skulle få sitt, i synnerhet som de flesta av de arrendatorer, vilka drabbats hårt av missväxten, hade egna arvegods, uti vilka säkerhet

¹ Kammarkoll. till Paliche, Stockholm 31 dec. 1697 (ankom Riga 16 febr.). Original, *G. G. A. R.*

² Dahlbergh till kammarkoll., dat. Stockholm 22 jan. 1698, till kungen 20 april 1698. *Registr. G. G. A. R.*

³ Strömfeldt till Paliche, Dorpat 22 nov. 1697. *G. G. A. R.*

kunde tagas för fullgörande av deras skyldigheter.¹ Nu är det visserligen möjligt, att sådana arrendatorer icke i allmänhet hade någon vidare spannmål på de egna godsens, med vilka de skulle kunna hjälpa nödlidande bönder å sina arrendegods, men de voro dock i en bättre ställning och hade större resurser än de arrendatorer, som icke hade egna gods, varför det är förklarligt, att exekution i vissa fall dock skedde i Strömfeldts distrikt. I det lettiska distriktet skedde indrivningen i april 1698, och den fick fortgå, ehuru von Strokirch förklarade, att den mer än något annat komme att bidraga till landsbygdens utblottande på spannmål, dels emedan den för exekutionen nödvändiga militären konsumerade en hel del, och dels emedan arrendatorer kunde anse sig tvingade att blotta godsens på spannmål.²

Dahlbergh hade emellertid dragit frågan om tillfällig lindring i arrendena inför konungen, och den 13 april 1698 fattade Karl XII beslut i frågan. Det visade sig då, att han var benägen för vissa eftergifter. Så förklarade han, att man under dessa svåra tider ej alltför noggrant borde följa kontraktens bestämmelser angående vräkning av sådana arrendatorer, som icke fullgjorde sina skyldigheter. Han ansåg det obilligt att plötsligt vräka en arrendator, som velat erlägga arrendet men ej kunnat; därför borde arrendatorerna behålla godsens, åtminstone till dess en grundlig undersökning gjorts.³ Vidare ställde konungen i utsikt lindring för innehavarna av s. k. temporella arrenden men icke för dem, som hade perpetuella sådana. Genom en kunglig resolution av den 5 juni 1690 hade innehavarna av de temporella arrendena tillerkänts 4 procent⁴ av de s. k. bonderäntorna,

¹ Strömfeldt till Soop, Dorpat 14 febr. 1698, avskrift bland *Schirrens samlingar*.

² Strokirch till Soop, Riga 15 april 1698. *G. G. A. R.*

³ Att vräkning kort förut skett i ett par fall synes av Strömfeldts brev till Soop av 14 febr. 1698.

⁴ De 4 % skulle även vara ett slags ersättning för att bönderna lämnade sin avrad i struket mål.

mot det att de skulle åtaga sig att svara för alla avgifter, utom för den händelse att pest eller fientligt infall inträffade. De skulle sålunda icke haft någon rättighet att åtnjuta befrielse på grund av missväxten, men då denna varit långvarig och innehavarna av arrendekontrakt, som voro utställda på blott vissa år, i många fall icke skulle ha möjlighet att repa sig, ansåg konungen det obilligt att hålla sig strängt till kontraktens bestämmelser. Han gav dock order om att en noggrann undersökning skulle ske, innan någon arrendator komme i åtnjutande av någon lindring, och förklarade, att sådan finge beviljas endast åt den, som kommit på balans till följd av missväxten. Han gav samtidigt generalguvernören order att befalla vederbörande ståthållare att jämte en annan lämplig person verkställa nyssnämnda undersökning, varefter båda skulle särskilt specificera för varje arrendator den skada han lidit och den avkortning, som var nödvändig.

De av konungen påbudna tillfälliga lindringarna i arrendekontraktens bestämmelser voro avsedda att tillämpas i hela Livland, således även i den södra delen, som icke så svårt hemsökts av missväxten. Resultatet av den undersökning, som ståthållarna Strömfeldt och von Strokirch jämte annan person skulle göra i sina distrikt, ävensom storleken av den avkortning, som därefter kom att ske, kan nu på grund av bristande material ej i detalj konstateras, men att den, åtminstone i Strömfeldts distrikt, varit rätt omfattande, är tydligt. Denne hade hela tiden varit angelägen om lindring åt arrendatorerna, och han var en man, som vågade säga sin mening. Därför bör redogörelsen för undersökningen i hans distrikt blivit sådan, att verklig lindring beretts de arrendatorer, som varit i behov därav.

Av konungens brev till Dahlbergh av den 13 april 1698 framgår emellertid, att han ansåg det önskvärt, att åtgärder skulle vidtagas för att undvika nödvändigheten av sådana eftergifter, som nu i många fall komme att beredas inneha-

varna av de temporella arrendena. Han förklarade sig anse det bäst, om de temporella arrendegodsen icke längre, som förut brukats, utarrenderades efter högsta budet utan efter en fastställd taxa, varvid arrendatorerna skulle förmås att taga på sig all "cassus fortuitus" utan något undantag. Kammarkollegiet inskräpte i brev till Dahlbergh av den 6 september 1699¹ dessa grundsatser och tillade därjämte, att arrendatorerna borde avstå från de 4 % av bonderäntorna. I vilken mån dessa nyheter kunnat komma att inverka på arrendatorernas ställning, hade naturligtvis berott på den taxering, som gjordes. Nu fingo de ju på grund av det utbrytande kriget ingen större betydelse. De nya arrendebestämmelserna voro emellertid intet för Livland särskilt egendomligt. De tillämpades även i Estland och Pommern.

Nyssnämnda lindringar för arrendatorerna var icke det enda, som kronan gjorde för att råda bot på de av missväxten förorsakade olyckorna. Liksom kronan 1696 medgivit, att vissa försträckningar skulle lämnas såväl till bröd som utsäde ur de kungliga magasinerna, så skedde även 1697 och 1698. Mindre partier utdelades gratis, men det mesta utdelades till arrendatorerna, som sedermera skulle lämna det till bönderna, mot skyldighet att återlämna säden vid skörden. Nu uppstod emellertid framför allt hösten 1697 och våren 1698 svårigheter för arrendatorerna att kunna göra detta. Strömfeldt uppgav i ett brev av den 7 mars 1698,² att arrendatorerna icke återfått det ringaste av den spannmål, som utlånats till bönderna. Därför förklarade han, att det var omöjligt för arrendatorerna att före nästa skörd betala den erhållna spannmålen in natura, och att de ej heller kunde gällda den i penningar.³ Han uppgav ävenledes att blott få arrendatorer voro benägna att nu på våren, om så skulle tillåtas, mottaga säd ur magasinerna, ifall de alltjämt skulle

¹ I avskrift i *Schirrens samlingar* efter originalet.

² Strömfeldt till Paliche, dat. Dorpat 7 mars 1698. *G. G. A. R.*

³ Strömfeldt till Paliche, dat. Dorpat 9 maj 1698. *G. G. A. R.*

stå för betalningen av det, som var avsett för deras bönder. Han hemställde därför, att det lilla förråd, som fanns i Dorpat, skulle reserveras för böndernas räkning, utan att arrendatorer eller någon annan ginge i borgen för återlämnandet.¹ Strömfeldt var tydligen rädd för att hans överordnade skulle vilja göra honom ansvarig för återlämnandet, och han förklarade därför samtidigt, att han för sin del icke kunde taga någon annan befattning med saken än uppgiva, vilka gods som voro mest hemsökta av missväxten, och vad vart och ett nödvändigt behövde. Och när ett par månader senare hans överordnade tycktes vilja göra honom ansvarig för spannmålsförsträckningen, svarade han i brev till överkamreraren Paliche, att en sådan begäran var orimlig, då försträckningen "ej är begärd till min och de minas nytta utan skall användas till Kungl. Maj:ts bönders hjälp och conservation".² Emellertid dröjde det, innan Kungl. Maj:ts resolution angående utlämning och utlåning av spannmål ur magasinerna anlände, varför Strömfeldt fick avvisa några, som anhöllö om hjälp. När guvernörens skrivelse i saken av den 25 maj anlände till Dorpat, var såningstiden nästan förbi. Detta var, som Strömfeldt påpekade, högeligen beklagligt, men den kungliga resolutionen har därför icke varit helt betydelselös, i synnerhet som den avsåg ej endast utsäde utan även brödsäd.³

Som redan sagts, utdelades under år 1696 mindre partier säd till den hungrande allmogen, och när nöden vintern och våren 1697 kulminerade, fortsatte myndigheterna med att söka bringa hjälp. Det var emellertid icke så lätt. De lokala myndigheterna vågade sällan på egen hand vidtaga några kraftiga åtgärder, och för de högsta myndigheterna gällde det tillse, att från Livland kom så mycket säd som möjligt till de delar av riket, som ännu värre ledo av

¹ Strömfeldt till Paliche, dat. Dorpat 7 mars 1698. *G. G. A. R.*

² Strömfeldt till Paliche, dat. Dorpat 9 maj 1698. *G. G. A. R.*

³ Strömfeldt till Soop, Dorpat 6 juni 1698. *G. G. A. R.*

missväxt och hungersnöd. Den livländska landsbygden och framför allt städerna översvämmades av tiggare. Dessa utgjordes icke blott av tjänare, som husbönderna i Livland nu, när de hade svårt att livnära sig själva, avskedat; bland tiggarna voro många långväga ifrån. Från Finland begåvo sig tusentals på vandring till Östersjöprovinserna. Det fattiga Ingermanland kunde icke nära dem; de flesta av dem, som där ej dukade under, drogo vidare, somliga till Ryssland, som dock självt led av hungersnöd, andra till Estland och Livland. De sökte sig framför allt till städerna. I Riga försökte myndigheterna för att skydda staden mot smittosamma sjukdomar hejda och i görligaste mån bespisa tiggarna utanför staden, men in till staden kommo ändock massor av dem.¹ Värst tyckas dock förhållandena ha varit i Dorpat och trakten däromkring, som ju låg närmare Ingermanland och för övrigt värre hemsökts av missväxten än landskapets sydligaste del. Enskild välgörenhet räckte ej långt, och magistraten i Dorpat hade små resurser, varför den vände sig till Strömfeldt med begäran om hjälp ur kronans magasin. Denne hemställde, att generalguvernören skulle medgiva detta, och det gjorde han också. Dahlbergh förklarade, att han ej utan vidare kunde låta människor omkomma, utan ville, att de nödlidande i Dorpat skulle bespisas, fastän de icke kunde betala igen den hjälp, som lämnades. Han gav därför Strömfeldt order att till en början uttaga 5 läster spannmål ur magasinet och låta baka bröd, vars utdelning magistraten skulle ombesörja.² När Dahlbergh gjorde detta, uttalade han den förhoppningen, att den högste guden, som så hemsökt landet, skulle låta dessa åtgärder leda till välsignelse och åter giva Livland en god skörd.

Som nämnts, dröjde det emellertid, innan skörden blev god, och de åtgärder, som myndigheterna vidtogo, voro

¹ Dahlbergh till konungen, Riga 18 mars 1697.

² Dahlbergh till Strömfeldt, Riga 11 mars 1697. *Dahlberghs registratur. G. G. A. R.*

icke fullt tillräckliga. Det är otvivelaktigt, att många, framför allt år 1697, dogo hungersdöden. Så beskriver t. ex. professorn Arvid Moller, huru han i Dorpat såg många, som svultit ihjäl, men han säger också, att många dogo kort efter det de ätit.¹ Detta berodde förmodligen på att de icke förtärde maten — i detta fall bröd — med tillräcklig försiktighet. Till att öka eländet bidrog även, att vissa trakter hade ont om salt, varför köttet ibland förtärdes i mer eller mindre skadat tillstånd. Och så var dessutom vintern 1697 synnerligen kall, varför säkert många av tiggarna frusit ihjäl. Hur många, som omkommit till följd av hungersnöden, är svårt att avgöra. KELCH uppgiver, att i Livland och Estland omkommo mer än 50,000 människor, och samma siffror nämner FRYXELL.² Dahlbergh inlämnade den 6 december 1697 till konungen en specifikation över "den stora myckenhet af undersåtare och gemejne bondeståndet, som i detta åhret förmedelst missväxten och därigenom påkombne dyra tijder och stora hungersnöden äre döde blefne." Specifikationen finnes ej kvar, men av brevet framgår, att slutsumman å den insända förteckningen på de döda var 12,000, samt att Dahlbergh då ännu ej fått rapporter från alla håll, varför han väntade, att summan skulle bliva betydligt större.³ Det material, som sammanställts med det resultatet, att summan döde blivit 12,000, har säkerligen ej varit likformigt. Det har förmodligen varit av samma slag, som de uppgifter angående döde, vilka M. von Segebaden den 10 mars 1698 insänt till Dahlbergh.⁴ Ehuru uppgifterna äro blott från några få socknar, äro de nog så lärorika. Slutsumman på antalet

¹ MOLLER, s. 48.

² FRYXELL, Berättelser ur svenska historien, XX (Stockholm 1863), s. 200. KELCH, s. 48.

³ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 6 dec. 1697, även i *Dahlberghs registratur* för den 22 dec. *G. G. A. R.*

⁴ v. Segebaden till Dahlbergh, dat. Riga 10 mars 1698, jämte bilagda Toten-Listen 1696—97. *G. G. A. R.*

döda är 4,524. Från en socken, Rauge, avse uppgifterna antalet döda från mars 1696 t. o. m. 1697, från en annan, Tarwest, antalet av hunger och sjukdom under 1697 avlidna och från en tredje, Hallist-Karkus, antal begravna, av vilka de flesta dött av hunger o. s. v. Härav synes således, att uppgifterna ej alltid avse samma tidrymd, och att man å somliga håll inräknat även andra än sådana, som dött till följd av hungersnöden.

Av de uppgifter, som von Segebaden insände till Dahlbergh, får man för övrigt även en del mycket intressanta detaljupplysningar. Från somliga lämnas t. ex. meddelanden om antalet främlingar, som funnits bland de döda, om antalet, som begravts på kyrkogårdarna och på andra ställen. I Tarwest uppgives antalet döda till 346, därav 56 främmande tiggare. Antalet döda främlingar var å ett par andra håll både absolut och relativt mycket större, men ändock lämnas mycket precisa siffror härpå. Från Hallist-Karkus lämnas det meddelandet, att under år 1697 begravts 197 i likkistor, 372 utan likkistor på kyrkogården, men att dessutom dött 998 personer, de flesta främlingar, som dukat under av hunger, så att antalet döda uppgick till icke mindre än 1567.¹ Att så exakt uppgiva antalet döda främlingar torde varit nära nog omöjligt. Det har icke heller varit så lätt att alltid uppgiva antalet döda sockenbor, ja icke ens å kyrkogårdarna begravna, då det t. o. m. under normala förhållanden hände, att personer i hemlighet under nätterna begrovo sina döda för att slippa betala prästen någon avgift. Därför kan man knappast annat än ställa sig något tvivlande till primäruppgifterna. Men icke heller de, som i första hand skulle bearbeta de insända uppgifterna, ha utövat någon kritisk granskning. I de uppgifter, som insändes från ett pastorat, Rauge, nämnes, att antalet döda från mars 1696 till Jacobi 1697 (25 juli) var 650, men i ett den 7 februari

¹ I Wendau uppgives, att av 939 döda 739 stycken begravts utan prästens vetskap.

1698 daterat tillägg heter det, att dödligheten å några orter varit lika stor efter som före Jacobi, varför summan stegras "leicht bis 8 ja 900". Segebaden har utan vidare godtagit siffran 900. Den slutsumma, som upptages å hans lista och som är 4,524, tyckes så exakt och tillförlitlig, men den är det icke. Han har, som sagt, utan vidare godtagit en godtycklig maximalsiffra, och för övrigt ha prästerna i allmänhet icke kunnat lämna fullt tillförlitliga uppgifter på antalet döda; särskilt gäller det ifråga om främlingarna. Den präst, som lämnade nyssnämnda svävande uppgift, säger uttryckligen, att minsta antalet döda fördes till kyrkogården.

Av allt detta framgår, huru vanskligt det är att noggrant kunna konstatera antalet döda under missväxtåren, och huru omöjligt det är att kunna beräkna antalet, som dött såsom en direkt följd av hungersnöden. Den siffra, som meddelades av Dahlbergh den 6 december 1697, var ju 12,000, och lägger man härtill von Segebadens lista, vilken då säkerligen icke var känd av honom, äro vi uppe i 16,500 döda. Troligt är, att denna siffra täcker antalet av hunger döda icke blott under år 1697, då det var värst, utan under hela missväxtperioden. I varje fall måste man som säkert anse, att största antalet av de döda är att söka bland de tiggare, som översvämmade landet och icke hade någon kraft att stå emot den mycket stränga vintern år 1697, samt att dessa tiggare till mycket stor del voro från andra länder än Livland. Beklagligt är under alla förhållanden, att så många dukade under i ett land, som säkert, även under missväxtåren, skulle kunnat livnära sig självt, men man må betänka, att det egentliga Sverige och Finland ledo mycket värre, och att det icke heller var så lätt att beräkna, vad som absolut nödvändigt behövdes för Livlands egen del, i synnerhet som hungrande skaror sökte sig dit från Finland och Ingermanland, samt att man icke hade förmåga eller hjärta att hejda dessa och enligt bokstavlig order sända dem tillbaka till hemtrakten. Var Livland vid denna tid till stort gagn för

Sverige, som fick spannmål därifrån och överhuvudtaget kom i åtnjutande av skatteöverskottet därifrån, så hade Sverige under långa tider förut fått täcka bristen i Livlands stat.¹ Båda delarna voro ju naturliga, då Livland var en del av svenska riket.

På grund av missväxten under 1690-talet uppkommo många ödeshemman i olika delar av det svenska väldet, och även i Livland uppkommo sådana, ehuru de ej voro många. Antalet ödeshemman är emellertid mycket svårare att vid denna tid konstatera i Livland än i egentliga Sverige, där det tydligt framgår av landsböckerna. I Livland är det annorlunda. Bönderna erlade ej sina skatter direkt till kronan, utan de hade att erlægga vissa avgifter eller fullgöra vissa skyldigheter till kronans arrendatorer, och så hade dessa att inför kronan svara för erläggandet av det belopp och den spannmål, som bestämts vid godsets utarrenderande. Liknande voro förhållandena vid de adliga godsens. Blev nu till följd av missväxt ett bondehemman (s. k. Gesinde) öde, så erhöll arrendatorn därför icke någon nedsättning i arrendesumman. Enligt kungl. resolutionen av den 5 juni 1690 skulle ju, som ovan nämnts, t. o. m. innehavarna av de temporella arrendena stå i ansvar för fullgörande av sina skyldigheter under alla eventualiteter utom i händelse av pest och fientligt infall, fastän konungen sedan den 13 april 1698 medgav lindring i särskilt ömmande fall.

Under nämnda förhållanden är det därför icke så egendomligt, att i guvernementshuvudboken för Livland för år 1696² — den sista från svenska tiden — icke stå upptagna några ödeshemman och räntor. I de lettiska distriktens ekonomiräkning finnes det visserligen en rubrik "öde och med frihet upptagne hemman och räntor" — någon sådan finnes icke i de estniska distriktens ekonomiräkning — men det

¹ HAMMARSKIÖLD, Åtten från Mengden. H. T. 1889, s. 222.

² G. G. A. R.

upptages inga ödeshemman, utan endast hemman på frihet, för vilka räntan skulle varit 1001 daler silvermynt. Icke mindre än 600 dlr av dessa avskrivs för tre nyanlagda, s. k. Hoff — så kallades huvudgårdarna —, vilka bokförts till den summa, som de beräknades avkasta, när de kommit i full kultur, vilket de emellertid år 1696 icke gjort. Det ena hade anlagts mest på öde land och skogsland; det var vid godset Martzen, som sedan den 31 mars 1697 av reduktionskommissionen tilldelades grevinnan Maria Skytte på livstid. Det andra var ett s. k. fähov, som på skogsländer anlagts vid Grosdohn, det tredje var ett nyanlagt hov i Kockenhusen (Ramdau). De flesta av de övriga räntorna äro för nyuppsatta bönder, för vilka det vid arrendenas avslutande bestämdes, att arrendatorerna skulle få åtnjuta minskning i arrendet för viss tid. Vid ett gods, Trikatén, hade ett nytt hov (Witzem) anlagts på så sätt, att en del bönder fått lämna sin jord och i stället taga upp nytt land, för vilket frihet skulle åtnjutas, men det kan ej ha varit några stora områden, då räntan blott skulle uppgått till 16 dlr smt.

Den 30 augusti 1697 utsände regeringen en order till alla landshövdingarne inom det svenska väldet — således också till generalguvernören över Livland — att de skulle göra sig noga underrättade om de hemman, som blivit öde under de sista missväxtåren, och tillse, att de åter komme i bruk. Till följd härav beordrade Erik Dahlbergh de två ståthållarna i sitt generalguvernement att inkomma med en förteckning över alla sådana hemman,¹ men någon redogörelse från de båda ståthållarna har icke kunnat återfinnas, och därför torde det på grund av materialets bristfällighet icke vara möjligt att konstatera hela antalet öde i Livland.² Vid den s. k. konventdagen i Riga i december 1699 uppgav ridderskapet, att mer än en tredjedel av landet var öde,³ men den uppgiften

¹ Dahlbergh till konungen, Riga 20 sept. 1697.

² För enstaka gods är det kanske möjligt.

³ Die Recesse, s. 259.

lämnades i samband med ridderskapets försök att med en tredjedel minska den kontribution, som svenska kronan begärt, och det gör, att man måste anse uppgiften som synnerligen överdriven. Antalet öde har under alla förhållanden icke varit större, än att de flesta hemman snart kunnat komma i bruk, då 1698 var ett tämligen gott år och 1699 lämnade en mycket god skörd.

Av intresse för bedömande av jordbrukets ställning är också, fastän i betydligt mindre grad, den extra ordinarie avkortningen. Enligt den kungliga resolutionen av den 26 maj 1690 skulle sådan inträda, då arrendatorn icke hade så många bondedagsverken, att han kunde bruka huvudgården därmed utan nödgades använda daglönare.¹ "Den del av landet, hvartill arbete manquerar," såsom uttrycket är i landsböckerna, ansågs ha blott halva värdet. I landsböckerna taxerades allt visserligen till hela värdet, men sedan avskrevs hälften genom den extra ordinarie avkortningen. Denna belöpte sig för det estniska distriktet till 3,753 daler silvermynt och för det lettiska till 3,362. I sistnämnda område avskrevos först 1,692 daler för 29 olika gods tillsammans och sedan 1,261 daler för Lemsal, Uxkull, Kirkholm och Neuermühlen, vilka Riga då innehade enligt kontrakt med kammarkollegium, och för vilka staden fick avkortning enligt en kunglig resolution av den 11 september 1690. Som synes av dessa siffror, var den extra ordinarie avkortningen rätt liten. Arrendatorerna ha således till största delen kunnat sköta sina gårdar med böndernas dagsverken.

För Livland var emellerid icke blott jordbruket av stor betydelse. Inom dess område låg det svenska väldets främsta handelsstad, Riga. Dess handel tyckes emellertid ha gått något tillbaka redan i början av 1690-talet på grund av kriget i Västeuropa.² Så blev det därtill dåliga skördar efter mitten av årtiondet. Riga var exporthamn icke blott för Liv-

¹ TRANSEHE, s. 83.

² Dahlberghs memorial 24 juli 1698, punkt 9.

land utan även för delar av Ryssland och Polen. Den mesta exporten ombesörjdes emellertid icke av Rigas borgare själva,¹ utan det var utländska affärsmän, särskilt holländare, som skickade fartyg till Riga för att hämta varor, främst spannmål. När så skördarna blevo sämre, blev affärslivet i Riga mindre livligt, och så kom en förordning, som förbjöd spannmålsutförsel. Därmed riktades naturligtvis ett allvarligt slag mot Rigas handel. Redan under slutet av generalguvernör Hastfehrs tid hade konungen förbjudit utförsel av spannmål till andra än i svenska provinser belägna hamnar. Den till Riga från främmande länder införda spannmålen fick dock snart exporteras även till utländska hamnar, och det ser ut, som även andra lindringar skett efter staden Rigas klagomål.² Genom generalguvernör Dahlberghs plakat av den 14 februari 1697 skärptes emellertid exportförbudet för år 1697, och den 4 februari 1698 förbjöd konungen all export av spannmål från Livland till utrikes hamnar. För att emellertid icke detta förbud skulle avskräcka personer från att föra spannmål till Riga och borgarna därifrån att köpa den, erhöll guvernören Soop order att icke förrän kort före seglationens begynnelse offentliggöra förbudet.³ Hade det kungliga förbudet kungjorts under vintern, skulle säkerligen många sökt föra sin spannmål till kurländska hamnar. Nu ansågo myndigheterna sig ha tryggtat tillförseln till Riga, varifrån de beräknade, att en betydande mängd spannmål skulle föras till svenska hamnar, eftersom sådan spannmål skulle vara tullfri.³

Redan före seglationens början inkom emellertid till Stockholm klagomål över exportförbudet, närmast som en följd av erfarenheterna från år 1697. Konungen lindrade då exportförbudet, så att det mot översändande av två tredjedelar av spannmålen till Sverige blev tillåtet att till utrikes

¹ Konungen till Dahlbergh 10 juni 1698. *R. R.*

² Borgmästare och råd i Riga till Dahlbergh, dat. Riga 21 april 1698.

³ Dahlbergh till Soop, dat. Stockholm 9 febr. 1698.

orter exportera en tredjedel. Trots detta blev tillförseln till Sverige obetydlig från Riga, medan stora partier kommo från Pommern och även från Estland, där också förbud för export till främmande hamnar rådde. Som orsak till den ringa tillförseln från Riga anfördes, att borgarna hade fått köpa spannmålen dyrt, att de ej väntade få den tillräckligt betald i Sverige, samt att de ej plägade ombesörja någon större del av transporten själva. Konungen gav då sitt tillstånd till att Riga skulle få till vilken ort som helst utföra den spannmål, som kommit från orter utom Livland, medan den livländska skulle få föras endast till inrikes orter.¹ Detta var ju alltid en lindring och medförde, att bl. a. en del holländska fartyg kommo för att hämta spannmål, vilket å andra sidan medförde, att tillförseln av en sådan nödvändighetsvara som salt, varpå det tidvis varit stor brist, blev större, men livländarna voro icke nöjda med att få lov att exportera endast den utländska spannmålen till främmande länder.² Och missnöjet ökades, då spannmålsexporten icke helt frigavs ens 1699, då skörden blev så förträfflig. Som det emellertid var svårt att alltid kontrollera, om den säd, som anmäldes till export, verkligen var från annat håll än Livland, bedrevs underslev, så att rätt mycket livländsk spannmål exporterades under beteckning som rysk eller kurländsk. Att det verkligen var så, kan slutas av Erik Dahlberghs uppgift, att han bemärkt någon oriktighet i exporten, och att han givit order om ännu noggrannare kontroll.³ Under alla förhållanden verkade dock exportförbudet på spannmål hämmande på handeln med Västeuropa och det även i fråga om andra varor, som fartygen brukade hämta i Riga. De varor, som utom spannmål framför allt exporterades, voro hampa, hampfrö, lin, linfrö och pottaska,⁴ men

¹ Konungen till Dahlbergh, 10 juni 1698. *R. R.*

² Dahlbergh till konungen, dat. Riga 7 nov. 1698.

³ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 8 nov. 1699.

⁴ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 10 okt. 1700; även klappholtz utfördes.

det väsentligaste i fartygens last var nästan alltid spannmål, och då fartyg från Holland och England icke kunde säkert räkna på att få full last i Riga, drogo de sig ej sällan för att begiva sig dit, i synnerhet som den svenska kronan var angelägen om att tillförsäkra sig den bästa hampan. En viss stagnation i Rigas handel hade därför inträtt vid 1600-talets slut, men om fred fått råda, hade den varit av övergående natur.

Den ekonomiska depressionen, vilken, även om den ej varit så långt gående, som många antagit, dock faktiskt drabbade Livland på 1690-talet, kunde icke annat än, såsom förut påpekats, inverka på stämningen mot den svenska kronan. Adelsmännen, förbittrade på Sverige för reduktionen, vilken fick fortgå även efter Karl XI:s död, för den nya skattläggningen, för regleringen av böndernas ställning och för upphävandet av den livländska författningen, sågo i den ekonomiska tillbakagången en följd icke främst av missväxten utan av den svenska kronans åtgärder. Borgerskapet i Riga, som redan med oblida ögon sett reduktionen gå ut även över staden,¹ kunde icke se något berättigat i de åtgärder, som från svenska statens sida vidtogos för att tillförsäkra framför allt det svenska väldet den spannmål, som exportades från Livland. Man väntar att hos bönderna finna trohet mot den svenska kronan. Sant är, att de ej sällan vände sig förtroendefullt direkt till konungen, även sedan det blivit förbjudet att förbigå de lokala myndigheterna i Livland, men det var därför, att han icke var vän av den aristokrati, som de betraktade som sin naturliga fiende. Någon djupare trohet mot Sverige hade de icke. Deras kulturella ståndpunkt var för låg för att de skulle kunna känna någon större samhörighet med det svenska riket, i synnerhet som prästerna ofta icke kunnat eller velat bidra till att knyta dem fastare till Sverige. Bönderna ledo ju också mera under hunger-

¹ METTIG, Geschichte der Stadt Riga (Riga 1897), s. 350.

åren än adelsmän, präster och borgare, och detta kunde icke annat än i någon mån rubba deras förtroende för även de högsta svenska myndigheterna.

Så kom kriget, då det skulle visa sig, huru Livlands folk bestode trohetsprovet gentemot Sverige. Att närmare ingå på livländarnas hållning under den återstående delen av den svenska tiden är ej avsikten med föreliggande arbete, men det har synts lämpligt att något beröra deras ställning strax i början av kriget. Fastlagssöndagen den 11 februari år 1700 närmade sig kung Augusts sachsiska trupper Riga, som de hoppades kunna taga genom överraskning. Att detta misslyckades, berodde, såsom allmänt erkännes, på Erik Dahlbergh, och hans är även till stor del förtjänsten, att sachsarna ej heller efter det första misslyckandet hade någon framgång emot Riga, trots att Dünamünde intogs. Den garnison, som fanns i Riga var alldeles för liten.¹ Under sådana omständigheter var borgerskapets hållning av utomordentlig vikt, då Dahlbergh måste taga dess biträde i anspråk för ett effektivt försvar. Magistraten förklarade sig villig till all hjälp, och borgerskapet trädde allmänt under fanorna — antalet uppgives till 1,079 —, men det oaktat var borgerskapet icke riktigt att lita på. Som redan CARLSON påpekat, var fienden i hemligt samförstånd med en del av stadens invånare, vilka flera gånger gävo signaler åt honom medelst raketer.² Därtill kom, att det icke var så mycket med borgarnas villighet att göra krigstjänst. De ville endast göra tjänst på de s. k. kurtinerna, där de voro väl skyddade,³ men ville ej tjänstgöra vid eller arbeta på stärkandet av de delar av befäst-

¹ I Karl XII på slagfältet, II (Stockholm 1918), s. 251, uppges besättningen till vid pass 2,000 man. Generalkvartermästare C. M. Stuart uppgav i ett brev till konungen, daterat Reval 8 mars 1700 (bland *Brev ang. fortifikationen i R. A.*), att garnisonen utgjordes av 3,060 soldater, 334 artillerister och 308 ryttare, vartill kommo 1,079 borgare.

² CARLSON, VI, s. 249.

³ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 22 mars 1700.

ningsverken, där de voro utsatta för fiendens eld. Under så ömtåliga förhållanden berodde Rigas försvar i högsta grad på Dahlberghs personliga auktoritet och vaksamhet. Det var en stor lycka för Sverige att ha en man av hans ovanliga kvalifikationer på den ömtåliga och viktiga posten.

De sachsiska trupperna inskränkte sig icke till att inneluta Riga och intaga Dünamünde. De ryckte också ett gott stycke in i Livland, för vars skydd högst obetydliga fälttrupper funnos. Nu blev således den frågan kritisk, huru lantbefolkningen skulle förhålla sig till konung August och hans trupper, med vilka Patkul följde en tid. Denne drömde ju om en ny framtid för Livland under polske konungens skydd och verkade ivrigt för att adeln allmänt skulle sluta sig till konung August. Patkul hade säkerligen hoppats, att icke blott de "12 getreue Patrioten", med vilka han i hemlighet överlagt i Riga i februari 1699,¹ skulle sluta sig till honom utan att största delen av adeln skulle göra det. Så skedde icke, och Patkul kände sig nog missräknad, men att såsom SCHIRREN i en år 1883 skriven recension förklara den omständigheten, att den sachsiska krigsledningen på Patkuls råd bemäktigade sig, där så kunde ske, den livländska adelns hästar, därmed, att man fruktade, att adeln "könnte trotz allem für seinen König aufsitzen",² synes mig dock förhastat. Beslagtagandet av hästarna var en naturlig följd av kriget, då det ju låg i sachsarnas intresse att draga all möjlig fördel av ställningen och minska möjligheten för svenskarna att förse sig med hästar från Livland. Att större delen av den livländska adeln skulle vilja stiga till häst och kämpa för den svenska kronan och mot konung August, behövde säkerligen varken denne eller Patkul befara. Därav, att de svenska myndigheterna icke lyckades att, sedan sachsarna

¹ HALLENDORFF, Bidrag till det stora nordiska krigets förhistoria (Uppsala 1897), s. 132 f.

² SCHIRREN, Zur Geschichte des nordischen Krieges. Rezensionen (Kiel 1913), s. 70.

utdrivits ur Livland, säkert konstatera otrohet hos de tön-givande adelsmännen, kan man icke, såsom BUCHHOLTZ¹ tyckes vara benägen, sluta, att adeln ej lagt i dagen otrohet mot svenska kronan. I varje fall har å många håll vilja till otrohet icke fattats. Hade konung August lyckats bemäktiga sig Riga och uppträtt med en större här i Livland, så att möjligheten till svenskarnas slutliga seger tyckts oviss, hade en stor del av adeln säkert uppträtt annorlunda. Nu syntes risken att visa Sveriges konung öppen otrohet ännu väl stor. Tillräckligt många bevis finnas på att det å många håll var klen med troheten och med viljan att göra något, som var i svenska statens intresse. Dahlbergh hade sökt att ute på landsbygden organisera motstånd mot kringströvande fientliga avdelningar. Han hade i varje krets beordrat några adelsmän, som förut varit officerare, att vid fientligt infall samla adliga godsägare, arrendatorer och bönder för att så mycket som möjligt hindra fiendens strövtåg, och han hade ålagt prästerna att hos sina församlingsbor inplanta trohetsplikten mot Sveriges konung. Genast vid fiendens infall i Livland flydde emellertid många adelsmän, även de utsedda anförarna, utan att göra något försök att samla folk, till Pernau, Dorpat och Reval.² Generalkvartermästare Carl Magnus Stuart, som befann sig i Reval, ansåg adelsmännens flykt undan fienden som ett bevis på deras trohet mot svenska kronan,³ men Dahlbergh fann deras underlåtenhet att göra något försök att organisera motstånd mot fiendens strövkårer fördömligt. Hur man nu vill döma dessa adelsmäns hållning, kan man ingalunda försvara de adelsmän, som stannade kvar och icke blott underlätto att på något sätt söka hindra fienden utan läto sig "tillfångatagas" av denne.³ De skyllde på att de ej kunnat få någon skjuts

¹ BUCHHOLTZ, Johann Reinhold Patkul (Riga 1893), s. 171.

² Dahlbergh till konungen, dat. Riga 14 mars 1700, och ett odaterat koncept till Kungl. Maj:t (bland *Dahlberghs koncept* i R. A.).

³ C. M. Stuart till konungen, dat. Reval 8 mars 1700.

av bönderna, som börjat visa sig uppstutsiga, varom mera nedan, men så pass karlar kunde de väl varit, att de själva skjutsat sig och sina familjer, om de icke velat komma i fiendens händer. Stuart namnger en del av dessa, t. ex. en överste Buddenbrock, en överstelöjtnant Meen och en överstelöjtnant Carl Klodt, släkting till den major Otto Vilhelm Klodt, som blev anklagad och straffad för att ha ställt sig under skydd av den sachsiska ledningen bl. a. för att undgå plundring och kontribution.¹ Flera hade gjort så, men bevisen mot major Klodt voro mest graverande.

När general Otto Vellingk i början av maj med undsättningstrupperna hunnit till Düna, drogo sig sachsarna helt ur Livland, och de missnöjda adelsmännen funno, att de bedömt situationen riktigt, när de aktat sig för att öppet taga parti för konung August, och på den lantdag, som Dahlbergh i juni inkallade till Riga, fritogo sig adelsmännen från all misstanke för konspiration med fienden och förklarade Patkul för en äretjuv. Denna förklaring har emellertid icke något värde, då den ej kan betraktas som frivillig, och den motsvarades icke av någon större villighet att bringa offer för att stärka försvarsmöjligheterna och förhindra ett nytt infall. Egendomligast synes vara lantdagens ovillighet att tillräckligt underlätta underhållet av Vellingks armé.² Sant är visserligen, att missväxt och sjukdomar borttryckt folk och boskap, och att 1699 års lantdag beviljat en kontribution, men skörden hade det året varit synnerligen god, varför adelsmännen, åtminstone i norra Livland, när det gällde en så viktig sak som underhållet av den armé, som skulle försvara landet, väl skulle kunnat lämna en del av den spannmål, som lantdagen ville bevilja, genast; de hade icke behövt hålla på uppskjutande av hela bevillningen till efter skörden. På villighet tyder icke heller, att varken godsägare eller

¹ BUCHHOLTZ, s. 168.

² Die Recesse, s. 272; kammarkoll. till Dahlbergh 17 aug. 1700 (kopia i *Dahlberghs samling*).

arrendatorer ville lämna de hästar och proviantvagnar, som Vellingk begärt, utan endast ville bidra med en viss summa till inköp av hästar och vagnar. Att adelsmännen i södra Livland, där de sachsiska trupperna lagt beslag på många hästar, skulle ha svårt att skaffa sådana och därför önskade betala en avgift i stället, är förklarligt, men i norra Livland fanns ännu rätt gott om hästar. År 1696 hade Karl XI ansett onödigt att förbjuda export av hästar från Livland till Ryssland, ehuru därifrån köptes en hel del sådana.¹ Sedan hade antalet minskats under missväxtåren, men nog ej i så betydande grad, då ej så få stuterier funnos. Den ovillighet att lämna hästar, som försports på lantdagen, försvann icke, då Karl XII beordrat, att hästar skulle lämnas efter vissa normer och mot någon avkortning framdeles i arrenden och utskylder. Konungens egen närvaro i Livland var icke tillräcklig att förmå alla att böja sig för ordern. Så inberättade kretsfogden Gerhard Johan Krebs våren 1701, att han varken med goda ord eller allvarsamt tal kunnat förmå adelsmännen i hans krets att lämna de hästar, som återstodo och voro nödvändiga till förspann för brödvagnarna. Detta meddelade konungen till Dahlbergh, varefter denne gav order, att kretsfogden med hjälp av militär skulle uttaga hästarna.² På ovillighet hos adelsmännen tyder också, att Dahlbergh hade så svårt att få officerstjänsterna besatta vid den lantmilis eller med andra ord det bondeuppbåd, som organiserades. En stor del av de föreslagna drogo sig under olika förevändningar tillbaka.³

När Karl XII sökte skaffa medel genom att mot säkerhet i gods upptaga lån, stötte han icke heller på den villighet, varpå han hoppats, sedan han i april 1700 förklarar, att kronans långgivare "såväl vid förpantningar som eljest" skulle få ränta efter reversens ordalydelse och dessutom

¹ Konungen till Soop 29 maj 1696. R. R.

² Dahlbergh till konungen, dat. Riga 4 maj 1701.

³ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 15 och 18 aug. 1701.

ställt i utsikt, att den kunde erhålla rättelse, som kunde påvisa, att han orättmätigt förlorat sitt gods genom reduktionen. Dahlbergh fann det mycket beklagligt, att en del arrendatorer i trakten av Dorpat och andra delar av norra Livland, som ej lidit något egentligt av fiendens härjningar, trots påstötningar ville undandraga sig att försträcka kronan pengar mot att erhålla godsen i pant, och han förklarade i brev till ståthållaren Strömfeldt, att, om de icke efter ytterligare föreställningar ville bekväma sig härtill, fick man skrida till underhandling med andra.¹ Ovilligheten kan i allmänhet icke ha berott på oförmåga att skaffa medel och efter konungens ovannämnda förklaring knappast på fruktan att bli berövade godsen, innan pantetiden utgått. Denna var avsedd att bli 15 à 20 år. Alltför kort ville konungen icke hava den. Annars fanns det personer, som erbjödo sig att låna kronan pengar mot förpantning av gods på så kort tid som 2 à 3 år, men det var sådana, som icke arrenderade godsen ifråga.² De gjorde erbjudandet med den egoistiska beräkningen att få övertaga arrendet vid den korta pantetidens slut, vilket är ett bevis på att arrendena ej voro oskäligt höga. De gods, vilkas förpantning det främst gällde, voro de, som innehades på temporellt arrende. Rörande de s. k. perpetuella arrendegodsen, som upplåtits med en tredjedels eftergift, ifrågasatte man icke, att de skulle kunna förpantas till andra än innehavarna.³

Vad som nu sagts om adelns ställning, när det gällde att bidra till att stödja Sveriges försvar av Livland, avser ej att undanskymma det faktum, att det naturligtvis fanns en hel del, som voro beredda till uppoffringar. Så synes av en av ekonomikontoret i Riga den 17 april 1701 upprättad förteckning,³ att myndigheterna funnit personer, som voro villiga att mot förpantning av nitton gods försträcka kronan

¹ Dahlbergh till Strömfeldt 11 maj 1701 (bland *Dahlberghs koncept*).

² Konungen till Dahlbergh, dat. Lais 24 jan. 1701. *R. R.*

³ Bilaga till Dahlberghs brev till konungen 1 maj 1701.

57,120 daler silvermynt och 594¹/₂ läster råg, vilka anbud Dahlbergh tillstyrkte, men konungen ville ha något förbättrade. Det fanns också sådana adelsmän, som medverkade vid värvning av soldater för svenska konungens räkning, och få äro icke de livländska adelsmän, vilka såsom SJÖGREN påpekat, hjältemodigt kämpat i Karl XII:s härar.¹ Men dessa omständigheter få icke undanskymma det förhållandet, att många voro missnöjda med den svenska kronan och voro ovilliga att göra några större offer för att bevara Livland åt Sverige, samt att de icke heller voro så fåtaliga, som hoppades, att deras land skulle gå en ny och för adelsmännen gynnsammare framtid till mötes under en ännu friare förening med Polen än t. o. m. deras grannland Kurland.

Men icke blott borgerskapets i Riga och adelns utan även böndernas hållning vid det sachsiska infallet var en annan, än generalguvernören hoppats. Som redan nämnts, hade Dahlbergh tänkt sig, att fientliga strövkårer skulle kunna hejdas av ett uppbåd under anförande av adelsmän och andra personer å landsbygden. Han hade utfärdat öppna patent samt i särskilda skrivelser uppmanat alla kyrkoherdar att uppmuntra och tillhålla allmogen att vid det fientliga infallet förhålla sig som trogna undersåtare och söka göra fienden avbräck. Det ser emellertid icke ut, som bönderna till en början tagit något intryck av förmaningarna. Det var icke nog med att de underlåto att försöka hejda fientliga strövkårer, vilket till stor del kan ha berott därpå, att icke blott adelsmännen utan i allmänhet även prästerna flydde,² när fienden närmade sig. Då godsens på många håll stodo övergivna, plundrade bönderna dem och t. o. m. antände dem ibland.³ Detta var något, som gick ut även över arrendegodsens, d. v. s. svenska kronans egendom, vilket

¹ SJÖGREN, J. R. Patkul (Stockholm 1882), s. 77.

² NORDBERG, Karl XII, 1 (Stockholm 1740), s. 75

³ Dahlbergh till konungen, dat. Riga 24 mars 1700, och en odatērad konceptskrivelse till konungen från Dahlbergh.

förmodligen av underordnade tjänstemän påpekats för bönderna, men sådant tal hava de icke förstått eller icke velat lystra till. Därtill kommer, att bönderna på sina ställen togo intryck av Patkuls löften och slöto sig till honom, och troligt är, att något ligger under uppgiften, att de sagt sig med glädje hälsa fiendens närmande, ty han vore deras forne herre.¹ Föga troligt förefaller det dock, att större delen av allmogen haft denna uppfattning. Visserligen drog det något ut på tiden, innan böndernas oro lagt sig, men att åtminstone de svenska myndigheterna ännu hyste en viss tillit till allmogen synes därav, att de snart gjorde om försöket att grunda en milis till skydd mot fiendens plundrande strövkårer.

Några veckor efter Narvasegern utfärdade konungen från högkvarteret i Lais närmare bestämmelser angående ett s. k. utskott av landet.² Karl XII bestämde, att för varje hästruttjänst skulle till landmilisen lämnas tio bönder, samt att de gods, som voro befriade från rusttjänst, skulle prestera en bonde för var femtonde hake. Han ville icke godkänna drängar och annat löst folk, utan det skulle, som det hette, vara behållne och besuttne bönder. Som befälhavare hade konungen tänkt sig i landet boende officerare, som icke hittills tagit tjänst hos honom. Manskapet skulle delas i fyra avdelningar efter kretsarna (rigiska, wendiska, dorptska och pernauska), och det skulle vid förefallande behov även kunna stöta till armén. Det var ett nytt krav, som konungen ställde på Livland, men det visade, att han hyste den uppfattningen, att åtminstone dess allmoge skulle vilja göra det yttersta för att försvara landet, en uppfattning, som icke skulle visa sig riktig.

Somliga av konungens förordningar ådagalägga, att han på samma gång som han ställde stora krav, var angelägen

¹ BUCHHOLTZ, s. 149; CARLSON, VI, s. 250.

² Konungen till Dahlbergh m. fl. 10, 22, 28 jan. 1701. R. R.

att, där så kunde ske, beakta lantbefolkningens intressen. Så bestämde han, att de hemmavarande skulle fullgöra arbetet för den bonde, som gick ut mot fienden, och han utfärdade, sedan Strömfeldt anfört klagomål över den svenska militärens sätt att behandla lantbefolkningen och dess egendom, en förordning, som bland annat strängeligen förbjöd den inkvarterade militären att utan vidare bruka böndernas hästar och lägga beslag på deras oxar.¹ Dylika förordningar fingo dock icke alltid den avsedda verkan, och möjligt är, att den svenska arméns närvaro i Livland icke stärkt befolkningens känslor mot Sverige.

Fienderna hade även nu sina förtrogna bland Livlands befolkning. Som exempel härpå nämner ju CARLSON,² att fienden genom vänner fick kunskap om de svenska truppavdelningarnas rörelse, varför hindrandet av fientliga strövkårer försvårades. På flera håll ställde sig för övrigt bönderna mycket ovilliga att göra något för att hindra fiendens framfart. I Wendens distrikt sade sig en del bönder vilja bida tiden och se vem som skulle behålla överhanden i landet, varför konungen befallde, att några av de mest brottslige skulle hängas.³

Man torde sålunda utan överdrift kunna säga, att bland skadade folklager, t. o. m. bland bönderna, funnos många, för vilka det svenska våldets bestånd i Livland var likgiltigt, samt att de, som önskade dess fall, ej heller voro så fåtaliga, särskilt bland adeln. Till uppkomsten av denna mot Sverige mindre gynnsamma stämning har, såsom ovan sagts, starkt bidragit den ekonomiska kris, som stod i samband med de dåliga skördarna under åren 1695—1697.

¹ R. R. 10 jan. 1701.

² CARLSON, VI, s. 447.

³ Konungen till v. Strokirch 25 juni 1701. Se även BRUINCK, Die Arbeiten im Livländischen Ritterschaftsarchiv (Riga 1913), s. 31 f.